

A mosás és tisztaság kultúrtörténete Budapesten a két világháború között. A mosónők korán halnak...

The washing and cleanliness cultural history of Budapest, between the two World Wars. The laundresses die early...

Czingel Szilvia PhD
Centropa Magyarország
czingel@externet.hu

Initially submitted May 10, 2013; accepted for publication July 15, 2013

Abstract:

The study describes the hygienic conditions of Budapest between 1900 and 1945 with a special focus on middle class and their maids and laundresses. The changes in hygienic culture were all reflected in the quickly spreading habit of building bathrooms, the increasing choice of toiletries (especially soaps and washing powders), or employing staff particularly for these tasks (maids and people who had specialised skills like laundresses and ironing women). The study analyses the process of changes along the double lines of traditionalism and modernity, focusing on the development of social values, norms, the rules of penetrating social layers and the modifications in mentality in the half of the 20th century, which can also be detected in hygienic and cleaning practices and washing culture.

Keywords: washing culture, employing staff, laundresses and ironing women, traditionalism, modernity, modifications in mentality, Budapest, 20th century

Kulcsszavak: mosási kultúra, foglalkoztató személyzet, mosónők és vasalónők, hagyomány, modernség, mentális változások, Budapest, 20. század,

„Egy reggelen az öreg Gálic néni eljött Mamáért. A két asszony kopott kendőbe bugyolálva, karjukon vödörrel, a vödörben súrolóronggyal és súrolókefével, a csikorgó hidegben kiállt a „placcra” a Deák Ferenc téren, a többi napszámos asszony közé. Itt, a munkapiacon válogattak a nagyságák maguknak mosónőt. Az üzletek és irodák innen hívtak súrolóasszonyokat, rendszerint éjszakára, hogy a nappali üzletmenet meg ne akadjon.” (József 1955:37)

Magyarországon, és elsősorban Budapesten a 20. század tízes és húszas éveire tehető egy újfajta szemléletmód kialakulása, amely a higiéniai kultúrát dominánsan előtérbe helyezte kiváltképp polgári körökben. A higiénés szokások, ezen belül is a testi higiénia viszonylag kései, időben nagyon is új keletű térfelfogásának egyik szembetűnő megnyilvánulása a fürdőszobák tömeges építése a bérházakon belül. A testtel, a ruházattal és a lakókörnyezettel szembeni higiénés elvárások ártékelődtek, presztízsértékűvé váltak. A fürdőszobák építésének tömeges elterjedése, a kozmetikai cikkek (elsősorban a szappanok és a mosóporok)

választékának megnövekedése, a külön erre a célra alkalmazott személyzet (a cselédek és az egyéb speciálisabb tudást igénylő segédszemélyzet, mint a mosónők és vasalónők) alkalmazása mind-mind a higiéniai kultúra megváltozását tükrözi.

A magyar történetírás kitüntetett figyelmet szentel a magyar középosztály társadalomtörténeti bemutatásának. A réteggel foglalkozó kutatók egyöntetű véleménye az, hogy a polgári családmódellem nem nélkülözhetette a háztartási alkalmazottként foglalkoztatott cseléd (alkalmazott) jelenlétét.

A tisztaságkultúra témája nem teljesen új keletű, hisz az utóbbi években meghódította elsősorban a nyugat-európai néprajztudományt. Tulajdonképpen meglepő, hogy ez nem történt meg korábban. A német, az osztrák, a svájci, a francia, a svéd és az amerikai kutatók hosszabb ideje rendszeresen foglalkoznak a téma különböző aspektusaival. A tisztasággal és higiéniaiával foglalkozó egyetlen európai kultúrtörténeti munka elkészítése Georges Vigarello nevéhez fűződik, aki a tisztaság fogalmának változását mutatta be a középkortól a 19. századig. (Vigarello 1978).

A svájci Hans Trümpy a mosás és fürdés témakörét korabeli illemtankönyvek tanácsai alapján rajzolta meg, körülhatárolva ezzel a tisztaság fogalmának változását az 1700-as évektől egészen napjainkig. (Trümpy 1970).

Az osztrák néprajzi kutatás nagyon jó szempontokkal ragadta meg a századelő bécsi mosónőinek életmódját. Fred Bertrich „A mosás kultúrtörténete” (Bertrich 1986) című munkája számos, a mosást és eszközeit ábrázoló rajzot, festményt és karcolatot közöl. Helen Grünnt a mosást és mosónőket érintő mondákat és hiedelmeket gyűjtött össze, valamint kiváló anyagot jelentetett meg a bécsi mosónők életéről és munkájáról, megadva a kultúrtörténeti hátteret is. (Grünn 1978).

A századelő női munkáinak bemutatására vállalkozott Franz Berger és Christiane Holler (Berger-Holler 1997), akik kultúrtörténeti szempontok alapján vázolták fel az egyes női foglalkozásokat. Számunkra a mosónők és a cselédek munkájának és életmódjának bemutatása volt érdekes.

1983-ban a budapesti Néprajzi Múzeum és az Osztrák Néprajzi Múzeum közös rendezésében kiállítás nyílt „Nagymosás” címmel. A kiállítás rendezője Margot Schindler volt. (Schindler 1983.) A nagymosás munkafolyamatait bemutatva a szerzők a tárgykészlettől kezdve, a mosónők életén keresztül, a mosás és a mosónőkkel kapcsolatos ábrázolásokig, valamint a mosásra vonatkozó hiedelmekig is sok mindent ábrázoltak a kiállításon. 1993-ban nyílt meg a Magyar Nemzeti Múzeum Legújabbkori Történeti Gyűjteménye által rendezett „A nagyvárosi háziasszony birodalma” című kiállítás, amely a polgári társadalomra jellemző városi életmód egy szeletét mutatta be, kitérve a témánk szempontjából is érdekes háztartási alkalmazottakra. [1] 1996-ban a budapesti Kiscelli Múzeum rendezett történeti kiállítást a higiéniaiával kapcsolatban, „Víz és szappan, púder és parfüm” címmel. [2] A tatabányai Német Nemzetiségi Múzeum „Otthon” címmel 1999-ben kiállítást rendezett. A polgári és munkáslakások enteriőrjei, valamint a kiállított, a higiénével is kapcsolatos tárgyak további információt nyújtottak.[3]

A magyar kutatási anyag már korántsem ilyen gazdag. Mivel a folklorisztika eddig nem vizsgálta - az egyes részjelenségekre összpontosító, szórványos kísérleteket leszámítva - a témát, így ennek bemutatásához egy társadalomtörténeti szemléleti látásmód látszott célszerűnek, amely alapja lehet egy új típusú életmódvizsgálatnak. Éppen ezért a téma bemutatásakor „külső segítséghez”, más tudományágakhoz és segédanyagokhoz kellett fordulnunk: a történettudomány és művelődéstörténet, a szociológia, a szociográfia, a szépirodalom, a statisztikák és a korabeli reklám- és katalógusanyagok, a jó háztartási

tanácsadó könyvek és a gyártörténet, nem utolsósorban pedig az oral history nyújtott ebben támogatást.

Ennél is kevesebbet tudunk arról a speciális rétegről, amely egyrészt szorosan kapcsolódott a városi polgárság felső és középső rétegeiben végbemenő életformaváltáshoz, másrészt viszont életmódban, életkorban és munkatevékenységben eltért a cselédektől. Ez a réteg a mosónők rétege, akiknek alakját gyakran egy gyűjtőfogalom a cseléd szó alatt említik. A ruha tisztításával kapcsolatos higiénés szokások leírásánál egy olyan specializált réteget kell bemutatnunk, amelyről szinte csak szóbeli anyag és a külföldi szakirodalom tanúskodik.

Nagyon nehéz ezt a réteget a cselédektől megkülönböztetni, hiszen hasonló tevékenységet végeztek, mégis sok mindenben különböztek cselédtársaiktól. Gyáni Gábor is a cselédekhez sorolja őket, amikor a munkatevékenységük alapján rangsorolja a cselédeket. Nem vitatjuk mi sem a mosónők cselédként való besorolását, hiszen a „kiszolgáló” személyzethez tartoztak, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a szóbeli visszaemlékezések mindig külön említették őket és elhatárolták a cselédektől. A mosónők saját magukat nem tartották cselédnek. Az is tény viszont és ezért Gyáni-nak is igaza van, hogy sok helyen a cseléd is mosott. Erre a későbbiekben még bővebben kitérünk.



1. ábra Cselédkorzó a budapesti Baross-téren, 1930-as évek

A nagyvárosi polgári háztartások életébe átlépő „nagymosás” olyan alkalom volt, amely egy specializált munkásréteg, a mosónők alkalmazását igényelte. Bemutatásuk a polgári és nem polgári mindennapok, a hétköznapi szféra mögé enged bepillantást.

A mosónők olyan „specialisták” voltak, akik pénzért napszámba jártak mosni, s ez számukra megélhetési forrást jelentett. Mosónénak, mosóasszonynak nevezték őket. A mosónő-tartás (hasonlóan a cselédtartáshoz) kifejezetten polgári jelenség volt. Munkáscsaládok városon,

vagy parasztszaládok falun soha nem fogadtak fel mosónőket, ez a gazdagabb, polgári értékeket hordozó réteg kiváltsága volt.

Sajnos a budapesti mosónők életmódjáról és munkatevékenységéről alig tudunk pontos adatokat, még annyit sem, mint a cselédekről. A mosónők figurája ugyan a mai napig elevenen él a legidősebb generációk emlékezetében, azonban Magyarországon nincs oly sok forrás róluk, és nem alakult ki olyan gazdag hagyomány személyükkel kapcsolatban, mint például a szomszédos Bécsben. [4]

A viszonylag kevés forrás arra enged következtetni, hogy az első világháborúig az ún. „pucceros asszonyok” szervezett csoportokban Budapest nagyobb terein, illetve a piacok, később a vásárcsarnokok környékén várakoztak naponta munkára, ahol a pesti háziasszonyokhoz szegődött belső cselédek állandóan megfordultak. Konkrét adatunk van arra, hogy az egyik ilyen nagyobb gyülekezőhely a Deák tér volt. (Békés 1973: 38-39). JÓZSEF Jolán az édesanyjáról írt visszaemlékezésben is ezt a teret jelölte meg. A pucceros asszonyok nem csak mostak, hanem takarítást is vállaltak.



2. ábra Munkára váró asszonyok, „puccerosok” a Klauzál-téren, 1913.

Megjegyzendő, hogy a múlt században a Deák tér hasonló funkciót már betöltött, akkor még az ún. meszelő asszonyok várták a munkalehetőséget. Az első világháború után a Deák tér ilyen fajta funkciója megszűnt. Deák téri meszelő asszonyok, valamint a pucceros asszonyok központjai szinte automatikusan helyeződtek a piacok, később a vásárcsarnokok környékére.

Az osztrák néprajzi és történeti kutatás hamarabb felfigyelt erre a rétegre, érdekes kultúrtörténeti és néprajzi adatokkal dokumentálva mutatja be a mosónők életmódját, munkatevékenységét és a mosáshoz kapcsolódó folklórjelenségeket is. Az említett munkák szempontrendszerei nagyon jó kiindulópontot adtak a budapesti mosónők bemutatásához. Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy korántsem áll olyan látványos folklóranyag rendelkezésünkre, mint az említett osztrák területekről. Itt ugyanis történelmi hagyományai voltak a „mosónőségnek” amely évszázadokon keresztül intézményesített keretek között működött.

Ahogy már említettük természetesen, korántsem volt olyan „reprezentatív” életük a budapesti mosónőknek, mint bécsi társaiknak. Az a tevékenység, ami Ausztriában már évszázadokon keresztül intézményesített keretek között működött, az Magyarországon ki sem alakult. Mosónőt viszont szinte minden polgári család tartott. Az egycselédes háztartás hétköznapi életrendjéhez hozzátartozott a bejárónő, vagyis a mosónő tartása is.

A cselédek belső hierarchiája egyenlőtlenségeket mutatott, ez elsősorban az anyagi és presztízsbeli megbecsülésre vonatkozott. A legrosszabbul fizetett, legkisebb presztízsű

alkalmazotti kategóriába tartoztak a mosónők (akiknek átlagosan havi 40 pengő), volt a fizetésük. A mosónő tartás volt az első olyan luxus, amelyet igyekezett minden középpolgári réteghez tartozó asszony megengedni magának.

Életük korántsem volt azonban olyan egyszerű, kinézetük, fizikumuk sem volt olyan szép, mint amilyen sztereotípiák velük szemben kialakultak. A mosónők alakja „takaros”, „nagyszájú”, „tűzről pattant”, „erős-kövér” „mosolygós” asszonyok képzetét keltette. „Talpraesettek, tiszták, és kihívóak”- így mutatják be őket a múlt századi bécsi népszínművek is, amelyek egyik kedvelt figurája volt a mosólány. (Grünn 1978). Gyakorlatilag ezt a sztereotípiát követi a magyarországi tudatban szereplő mosónő is, hiszen ha megnézzük például a korabeli mosószappan reklámokat, akkor hasonló ábrázolásokat találhatunk. A mosónő-típussal kapcsolatban egy olyan folklorizálódott zsánerkép alakult ki, amely a mosólány alakját vidámnak, üdének, fiatal katonákkal mulatónak mutatta be.

A valóság azonban egészen más volt, hiszen a mosás a legnehezebb házimunkának számított. Fizikumuk nem mindig volt szép sovány, fiatalos és üde, ahogy azt már említettük. Általában meggyötört, de erős fizikumú nők vállalkoztak mosásra. Kezüik görcsös, csúnya volt, el volt nagyon strapálva, lábuk visszeres volt. A legtöbb asszonyt, aki mosást vállalt a kényszer vitte rá. Ez a munka volt az, amire csak a legvégső esetben vállalkoztak. Azok az asszonyok, akik mosást vállaltak a rossz szociális helyzet mellett általában rossz egészségügyi állapotban is voltak. Sok volt a beteg köztük. Általában mindegyik légzőszervi (tüdő és légúti), illetve nőgyógyászati betegségben szenvedett, amely később a korai halálhoz is vezetett.

A mosónők a legszegényebb munkáscsaládokból, ritkábban parasztcsaládokból származó, leggyakrabban sok gyermekkel rendelkező vagy özvegy nők voltak. A szerencsésebbjének megvolt az állandó helye. Nem megszabott munkaidőiben, hanem órabérben vagy napszámban, illetve teljesítményük után kapták a szerény bért a munkaadó jóindulatától függően. Ez az „állás” kosztal is járt.

Gyakran említették adatközlőink gyűjtésünk során, hogy a mosónők nagyon rafinált asszonyok voltak, mert klórmentet használtak a mosásnál, amit nem szerettek az úri asszonyok, mert roncsolta az anyagot. A mészről viszont szép fehér lett a ruha, így hamarabb el lehetett érni a kívánt eredményt. Ezért vagy a háziasszony maga ment el, vagy a cselédet küldte a mosókonyhába „kémkedni”, hogy nem használ-e a mosónő klórmentet. Már a mosókonyha illatából meg tudták a használatot állapítani. Ha a cselédet küldték a mosókonyhába e célból, az általában szolidaritást vállalt a mosónővel és nem volt jellemző az, hogy elárulta őt.

3. ábra Egy polgárasszony által vezetett háztartási napló feljegyzésének a részlete.

A család legidősebb nőtagjának általában a nagymamának ill. a korban legöregebb nőnek a feladata volt, hogy cselédet és mosónőt válasszon. A mosónő kiválasztásának további szempontjai a következők voltak: tisztán mosson, ne használjon súrolókefét, ne lopjon, csak annyi szappant használjon, amennyi kell, egészséges és tiszta legyen, erős fizikumú legyen,

ne igyon alkoholt, lehetőleg ne vigye magával a gyerekeit a munkába. A mosónőtől elvárták, és a kiválasztás szempontjába beletartozott továbbá, hogy legyen hivatástudata, hűséges, pontos, lelkiismeretes, munkabíró, takarékos, vallásos, szorgalmas, megbízható legyen, ne duzzogjon, ne kelletlenkedjen, tisztességtudó, szerény legyen, ne használjon klórmeszet (titokban mindenki használt). A sok feltétel közül azonban a legfontosabbak a tisztaság és klórmész használata illetve annak elhagyása voltak.



4. ábra Mosókonyha egy budapesti bérházban, 1930-as évek

Rákos daganatos mosónővel nem mosattak, féltek hogy az ágyneművel átragadhat a betegség. Ez volt jellemző a pattanásos arcú (a vérbaj egyik jele) nőkre, illetve ha pl. volt tüdőbajos a családban egyre kevesebb munkát kapott vagy nem alkalmazták. Ezért a mosónők az ilyen eseteket igyekeztek mindig eltitkolni. A „mosónőség” bizalmi állásnak számított. Bepillantásuk volt a háztartásokba és a családok anyagi viszonyaiba, mivel ők mosták a család szennyesét, így tartottak is tőlük a háziasszonyok, féltek, hogy kipletykálják őket. Ezért igyekeztek az úriasszonyok a mosónőkkel jóban lenni. Nemcsak azért, mert nem volt mindig könnyű erre a munkára megfelelő személyt találni, hanem mert a mosónő a család egyik legintimebb szférájába látott bele. A jó mosónő megbecsülése nem elsősorban a fizetésben, hanem sokkal inkább az étkezésben és a nagyobb ünnepek előtti ajándékokban nyilvánult meg a legjobban.

Nagymosás idején mindig a finomabb ételekből főztek, gyakran aznap küldve az ételből a mosóasszony családjának is. Karácsonykor pedig elsősorban ruhaneművel, gyümölcscsel és édességgel támogatták őket. A bizalomnak tudható be talán, hogy például amikor

megbetegedett valamelyik mosóasszonyuk, akkor étellel, gyógyszerrel segítették, hogy minél hamarabb meggyógyuljon. Előfordult az is, hogy maga a „nagysága” sürgölődött a beteg ágya mellett. Minden polgári családnak volt saját mosónője. A fölfogadástól kezdve úgy is nevezték őket, pl. a Fischerék, vagy a Fröhlichék mosónői. A mosónői státusz gyakran hagyományozódott. Ez azt jelentette, hogyha valaki bevált, akkor igyekeztek mindig ugyanabból a családból mosónőt választani. Ha valakinek az anyja mosónő volt, akkor a lánya is általában annál a családnál mosott.

A mosás feketemunkának számított, amelyből következett, hogy semmilyen hivatalos dokumentum nem tüntette fel őket. Nem volt, pl. cselédkönyvük, sem betegbiztosításuk, jövedelmükből nem adóztak. A budapesti mosónők tényleges számáról statisztikai adatok hiányában kevés mondható el. A szórványos statisztikai adatok, melyek erre a rétegre vonatkoznak, elsősorban a hatóságilag bejegyzett közvetítőirodák által ajánlott árakról informálnak, mely a mosónőket is feltünteti, valamint a tehetősebb munkáscsaládoknál alkalmazott mosónők elenyésző számáról készült egy ízben hivatalos statisztika, amely a házhoz járó mosónők számáról közöl adatokat. E szerint, nagyon kevesen tehették azt meg a munkáscsaládok közül, hogy mosónőt tartsanak. (Illyefalvy 1930). Volt rá ugyan példa, de ez a szám nagyon alacsony. Sajnos a minket érdeklő polgári középrétegre vonatkozóan nem találtunk statisztikai adatot. Tényleges számukra csak a foglalkozási statisztikák „egyéb” és „napszámos” kategóriából következtethetünk. A mosónő, mint foglalkozási kategória természetesen nem tévesztendő össze a ruházati és vendéglátóiparban foglalkoztatott mosó- és vasaló asszonyokkal. Róluk részletes statisztikák állnak rendelkezésünkre, az ő munkájukra viszont e dolgozatban nem térünk ki.

Talán ezek az okok is közrejátszottak abban, hogy ez az alkalmazotti kategória sokkal önállóbb és talpraesettebb volt, mint pl. cseléd társaik. A mosónőiség egyben valamilyen emancipáltságot is jelentett.

A mosónők ugyan a kiszolgáló személyzet részét alkották, ám jogilag sokkal nehezebb meghatározni tevékenységüket. Cselédnek számítottak, de mégsem voltak azok. A cselédek rendelkeztek cselédkönyvvel, a mosónők nem. „*Nekünk volt mosónőnk, de ő nem számított cselédnek*”- mondta egy adatközlő. Amíg a cseléd a család lakásában lakott, addig a mosónő nem. A mosónő rangban kevesebb volt, mint a cseléd, mert a cseléd ott lakott, nagyobb becsülete volt. Míg a cseléd általában fiatal, hajadon, általában 14-20 év körüli, addig a mosónő általában férjezett vagy özvegy, 30- 50 év körüli asszony volt.

Más volt az anyagi forrás megszerzésének az indoka is. A cseléd általában a stafírungra valót kereste meg, a mosónő viszont a család eltartására, a gyerekei nevelésének költségei végett vállalta el ezt a munkát. A cseléd lányok inkább faluról, a mosónők csak részben faluról, nagyjából Budapest külvárosaiból - munkásnegyedeiből kerültek ki. Ez volt talán a legjellemzőbb. „*A mosónők itt laktak Pesten, általában gyári munkás volt a férjük.*” A cselédet gyakran tegezték, a mosónőket inkább magázták. Egy közös mégis van bennük, hogy mindkét csoport a legszegényebb és legrosszabbul fizetett réteg marad. Mindkét csoport alacsonyan iskolázott - sokszor analfabéta. Mindketten higiéniai szolgáltatást végeztek.

Gyakori volt az is, hogy egy bérházon belül egy-egy családnak a segédházmester (viceházmester) felesége a „viciné” mosott.

A mosónők viselete

Magyarországon és így Budapesten nem volt egységes viseletük a mosónőknek. Bécsi adatunk van azonban arról, hogy az idealizált mosónők hogy néztek ki a század elején. „*Hajdanában egy teltidomú „szappanos vízi tündér” étvágygerjesztő jelenség volt, ahogy az utcákon sietett feszes bársonycsizmácskában, gondosan lerakott bő szoknyában, lebegő*

szalagos apró köténykében, rövidujjú feszes zekében és egészen egyedi fejdísszel egy hófehér alapú, rikítóan pettyes kendőben, amit kedvesen hátracsaptak, gondosan elrendezték, hogy az arcából a fejtetőig szabadon hagyta a hajválasztékát, a háton egy fényesre pucolt puttony, amelyre egy hasonlóképpen tisztára súrolt vesszőkosár van kötve, amibe a ruhát rakták. A bécsi nők veleszületett bájjával a mosóleány egy pompás figura volt „(Wien Aktuell 1974: 51/52). Ezek a leírások viszont egészen biztosan nem a tulajdonképpeni munkaruhára vonatkoztak.

Ilyen pozitív magyar vonatkozású leírást nem találtunk, sokkal inkább negatívát.

„Már csak nehéz álmaimban kísértének. Hisztériásan bandzsító, vagy tunya közönyű szemek sok-sok fakó, eldurvult arcban, ferdült alakok, bütykös, dagadt ujjak, érzem a pállott, hagymaillatú blúzokat, melyek zsírfoltos redői közül kikeményített még olcsó, avas parfümszaga a nagyságának. Senki se szónokoljon nekem szociális problémákról és megoldásokról, míg undorral ledobott szennyező fölé naphosszat hajol egy élő emberi lény, két kézzel döngöli, lúgos oldata gőzét szívja. Persze, ha megkonstruálnánk az összes ma már lehető gépeket s csak egy mosodai tisztviselő kellene, ki számbavesz, szortíroz, jegyez.” (Pesti Napló 1918: szept. 29.)

A budapesti mosónők nagyon egyszerű, szegényes ruhában jártak. Ha a faluról jártak be, akkor viseletben voltak, ha pestiek, a legolcsóbb anyagból készült polgári ruhát viseltek, amely kiegészülhetett a „nagyságától” kapott levetett ruhával. Fizikumukról és testtartásukról általában meg lehetett őket ismerni. A munkaruhájuk hasonló funkcionális és divatbeli változatosságot mutat, mint a paraszti és polgári ruhájuk. Békés István a következőket jegyzi meg ruházatukról: *„Ruházatuk tarka fejkötő, többnyire sötét kárászkendő, spontánul uniformizálódott falusias viselet. És szinte egységes volt a fegyverzetük: hófehér bádogveder, súrolókefe, törölöröngy, padlóviasz.” (Békés 1973: 38-39).*

Márai is hasonlóképp ír ruházatukról: *„A cselédek mellett a ház állandó vándorai voltak a mosónék, vasalónék és a varrónék, a kültelki frájlák, akik már kisasszonyosan öltözködtek s veszedelmesen hatottak a család növekvő, nyugtalankodó fiúgyermekére.” (Márai 1934: 71).* Nagymosás alkalmával a mosónők mindig átöltöztek az ún. mosóruhába. A cselédszobában vagy a konyhában volt erre mód. A mosóruha kékfestő vagy flanel anyagból volt, amire felkötöttek egy fehér vászon nagykötényt is. A fejükre kendőt tettek. Lábukon gumicsizmát vagy elhordott férfibakancsot hordtak. A vasaláshoz tiszta kötényt vettek. Előfordult az is, hogy amikor a sok lúgtól ki volt marva a kezük, vászonkesztyűben vasaltak, nehogy véres legyen a ruha. Egy adatközlő ezt így jellemezte: *„A mosóné átöltözött mosóruhába, ez egy karton, általában kék ruha volt. A fején kendő volt és kötényt is hordott.”*

A mosónő „gyenge” ruházata miatt 14 éven aluli gyerek (leány, fiú egyaránt) és férfi nem mehetett be a mosókonyhába azért, nehogy a „mosónő bájjait meglássa”. Ezt általában be is tartották, egyedüli férfi, aki bemehetett a mosókonyhába, a házmester volt. Tilos volt bemenni a gyerekeknek is azért, nehogy megégessek magukat.

Aki mosónő volt, gyakran a lányából is az lett. A mosást általában az anyjuk mellett tanulták meg. Természetesen ez nem volt törvényszerű, de elég gyakorinak volt mondható. A mosónők nem vettek részt tanfolyamokon, amelyek a 30-as években kezdtek elterjedni. Ezek a tanfolyamok inkább főzni és vasalni tanították meg a lányokat.

A mosónők az irodalomban, képzőművészetben, dalban, néphagyományban

A ruhanemű, a kézimunkák száma és díszítettsége sok mindent elárult. Az úriasszonyok félték a mosónő szájától és igyekeztek a mosónőkön keresztül a jó hírust megóvni. Tulajdonképpen ez tükröződik azokban a zenés műfajokban, is melyek kedvelt karaktere volt a mosónő. Az osztrák dalokban, operettekben, népi boházatokban gyakran bukkan fel a

mosólányok „üde és kihívó” alakja. Ilyen dalok, pl. A Himmelpfortgründi mosódalok (1830), A Leichtental-i mosólány (1840), a „Makkegészséges mosónők” c. röplapdal, vagy a „A mosólány” kétfelvonásos, komikus játék olasz szöveggel, „A mosólány” c. (1879) énekes, táncos népi bohózat vagy „A mosólány” c. operett 3 felvonásban (1905). (Grünn 1978: 54).

Az irodalmi vonatkozásairól említhetjük Zola „L' assommoir” (A gyilkos) c. 1877 regényét, ahol részletesen ír a párizsi mosónők életéről, vagy Erich Kästner költeményei az „Utalás egy mosónő kezeire” és a „Szárító” címűeket, Morgenstern „A mosnivaló”, Chamisso „Az öreg mosónő” munkáit. A magyar irodalomból Arany „Ágnes asszony” balladáját és József Attila „Mama” című versét említhetjük. Ahogy Homérosz az „Odüsszeában” pontosan leírja, Nauszika, a királylány hogyan mosott a tengerben, úgy a bibliai Éváról is van hasonló vonatkozásban folklóranyagunk. Görög Veronika „Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete: a teremtéstörténet újratereztései” című tanulmányában közli azt a Bernecebarátin gyűjtött teremtéstörténetet, amely szerint már Éva is mosónő volt.[5] Számos leírás és úti-beszámoló témái voltak a mosólányok, mosóasszonyok.

A mosónők alakját többen örökítették meg festményeiken. Leghíresebbek közül említhetjük, pl. Daumier „A mosónő”, Gauguin „Mosónők Pont-Avenben”, F. Vallotton „A mosónő”, Ranson „Négy nő a kútnál” című munkáit, de a magyar Szőnyi István „Mosónők” című litográfiájában (1926) és Litkey Antal [6] „A mosónő” című festményében is megörökítették személyüket.

A korabeli fotósok is érdekesnek tartották a mosónők munkáját lencsevégre kapni. Ilyen volt pl. 1941-ben egy városligeti nagymosás lefotózása, vagy egy tabáni illetve angyal földi utcakép, amelyen egy mosónő teknőben mos a ház előtt.



5. ábra Nagymosás a Tabánban, 1929.

Az előbbi a Szabó Ervin Könyvtár Fotótárának tulajdona, az utóbbi a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárának tulajdona.



6. ábra Mosónő a Városligetben, 1945.

A mosónők védőszentjei

Bécsi adatunk van arra, hogy a mosónők védőszentje Mária Magdolna volt, aki Jézus lábát megmosta. Tisztelték Hunnát is, a „szent mosónőt”, aki életét az öregeknek és a betegeknek szentelte. További patrónusok: Siena-i Szent Katalin, Szent Klára, Szent Márta, Szent Lőrinc. Magyarországon Szent József, mint a ruha tisztaságának patrónusa volt ismeretes, pl. Szlavóniában mosakodni és tiszta fehérneműt kellett venni Szent József napján.

A szennyes

A testi fehérnemű naponkénti cseréje polgári körökben a napi fürdőszoba használat ellenére sem volt általános. A gyerekek hét közepén és hét végén kaptak tiszta ruhát. A felnőttek általában hetente kétszer-háromszor (hét elején, közepén, végén) váltottak fehérneműt. A fehérneműváltás a férfiaknál hangsúlyosabb volt, mert ők dolgoztak és a hivatalba mindig „tisztán” kellett menni. Az adatgyűjtés során elhangzott ismeretek, amelyek a naponkénti fehérneműváltásról informálnak, nem elsősorban a testi fehérneműre, hanem a férfiingekre és a női blúzokra vonatkoznak. Fehérneműnek számított ugyanis általában minden fehérszínű ruhadarab, így a már említetteken kívül az ágynemű is.

Ágyneműváltásra kéthetente vagy havonta került sor. Nagymosás előtt mindig cseréltek ágyneműt. Ekkor cserélték a cselédek ágyneműit is.

A cselédek fehérneműváltása már nem ilyen egyértelmű, hiszen általában nem rendelkeztek annyi alsóruhával, hogy legalább háromnaponta váltani tudják. Általában a heti nagyfürdés alkalmával váltottak alsóruhát, de előfordult az is, hogy a „nagysága” szól, hogy át kéne már cserélni ezt is. Szerintük a ruha nem feltétlenül attól vált szennyesé, hogy fizikailag is bepiszkolódott. Meghatározta ezt egy sor beidegződött szokás is, mely szerint például egy héten egyszer, általában szombaton fehérneműt kell cserélni: hiszen másnap a vasárnapi misére illet tiszta ruhában menni (a cselédek vasárnap eltávozást kérhettek a misére). A tisztaságot sokszor a fehér színnel azonosították, így ha már a ruha, pl. szürke lett, csak akkor váltották át fehérre. Általában 2-3 váltás ruha állott rendelkezésükre, de sokszor még annyi sem. Ebben a tekintetben is ugyanaz az értékrend érvényesült, mint a testi higiéniánál. A cseléd szennyes ruháját nem rakhatta mindenhol a család szennyestartójába. Ilyenkor a cselédszobában, vagy a konyhában, szatyorban, ruhás szekrénye aljában tartotta ezeket a mosásig. Ott, ahol megengedték, hogy a szennyestartóba tegyék, mindig a folyosón levő ládába tehették csak be. A fürdőszobában tartott, csak a testi fehérneműre szolgáló szennyes tartóban soha nem helyezhette el a cseléd a maga szennyesét.

A legszennyesebb ruha a véres ruha, ezen belül is a menstruációs vér által szennyezett ruha volt. Ez a tétel mindkét réteg női számára egyformán érvényes volt. Ebből kifolyólag a vérrel szennyezett ruhát soha nem rakták bele a normális szennyeshalomba, és nem mosták a többi holmival együtt. Ezeket a ruhadarabokat a ház asszonya is maga mosta, nem adta a cselédnek.

A szennyesláda elhelyezésénél is az az elv érvényesült, amely szerint a piszok a mellékhelyiségben, a „láthatatlan piszkos térben” legyen elhelyezve. Minden háztartásban két szennyesláda volt. Egy a fürdőszobában a testi fehérnemű, egy másik pedig az ágynemű, ingek és a többi szennyes számára. A fürdőszobai szennyestartó általában egy felnyitható pad volt, leggyakrabban zöld és fehér színű. Ülőalkalmatossággént is szolgált az öltözködésnél. A testi fehérneműre szolgáló szennyestartót a fürdőszobán kívül még a gardróbban is használhatták.

A többi szennyes a gangon, vagy az előszoba folyosóján, leggyakrabban fonott fedeles kosárban vagy faládjában volt. A faládák az előbbi, a fonottak a későbbi használatot tükrözték. A szennyest ritkábban a konyhában is tartották. Itt nagyméretű ládák álltak, hátsó részükön két szellőzőnyílással, hasonlóan az ágyneműtartókhoz. A szennyestartón azért volt szellőző, mert a szennyesnek is kellett szellőznie. Csak száraz ruhát lehetett beletenni, nehogy bepenészedjen. A piszkos ruhát igyekeztek valamelyest összehajtva betenni a ládába. A szennyes ruha fajtánként volt összegyűjtve. Ha a család valahova elutazott, a nagyméretű fonott vesszőkosarat magukkal vitték. A szennyesláda kulcsa a ház asszonyánál volt, azért, hogy a cseléd ne tudjon lopni belőle. Az egyik adatközlő így jellemezte a szennyest: „*Ritmikusan, havonta ismétlődő esemény volt a nagymosás. Két rekeszes nagy szennyesládánk volt. Az egyik oldalon gyűlt a testi ruha, a másikon az asztalnemű, konyharuhák. A nagymosás előtti napon anyánk leült a szennyesláda elé és kezében a „mosókönyvvel”, ceruzával pontosan felírt szám szerint minden mosni való darabot. A cselédlányok Terka vagy Zsuzsa darabonként vette ki a szennyest, csoportosította és megszámlolta. Anyánk beírta. Teljesen külön batyuban a testi és az étkezési ruhákat.*” [7]

A nagymosás rendje

A nagymosás a havonta elvégzendő munkákhoz tartozott. A mosónő külön, csak havonta egyszer vagy kétszer jött. A mosás előtt a cseléd ment el a mosónőhöz szólani, hogy aktuális lenne a nagymosás, vagy, ha a mosónő vidéki volt levélben értesítették őt. A levelet a postára

a cseléd vitte el. Gyakran az előző mosáskor beszélték meg a következő mosás alkalmát, amelyet mind a háziasszony, mind a mosónő a füzetébe feljegyzett. A mosás előtt egy-két nappal a mosónő eljött, hogy megbeszélje a ház asszonyával a mosás menetét. A mosónő megbeszélte, hogy mennyi szappan, fa, szóda szükséges. Megbeszélték azt is, hogy mennyi lesz a mosás. A háziasszony szabta meg, hogy mivel mosson a mosónő. Ez attól függött, hogy a „nagysága” lágyan vagy keményebben szerette a ruhákat. Ez függött nemcsak a szappantól, hanem a keményítőtől is. Voltak, akik pl. nem szerették a mosószappant, csak a kenőszappant, mert az finomabb volt. A mosónő kiszámolta, hogy nagyjából milyen mosószerből mennyire lesz szükség, és azt a háziasszonynak kellett beszereznie. Megbeszélték azt is, hogy mi legyen a reggeli és az ebéd, mert ez is beletartozott a kialkudott bérbe. Ilyenkor a mosónő kérhette a „menüt”.

A nagymosás alkalmával a mosónő teljes ellátást kapott. Ilyenkor a koszt beleszámított a kialkudott bérbe. Tápláló és kiadós ételeket főztek ilyenkor, amelyeket leggyakrabban a mosás előtti napon már elkészítettek. A megbecsülés egyik jele például az volt, ha a mosónőnek rántott húst készítettek. Akik csak babfőzeléket adtak neki, azokról azt mondták, hogy rosszul bánnak a mosóasszonnyal.

A reggelit és az ebédet rendszerint a házban, a konyhában fogyasztották el, a vacsorát pedig már otthon és ezt a mosónő mindig megkapta, becsomagolva.

A mosónők étrendje a nagymosás ideje alatt a következőképp alakult:

Reggeli: kenyér és szalonna, néhol sonka.
Ebéd: gulyás, rántott hús, káposzta, töltött paprika, babfőzelék, sülttészta.
Vacsora: kenyér és szalonna, vagy ebédmaradék.

A mosónő napszámához tartozott naponta egy deci pálinka is. Szinte kivétel nélkül említették adatközlők ezt a tényt. *„Talán azért, mert nehéz munka volt.”* - általában ezzel indokolták meg. A néprajzi szakirodalomból ismeretes, hogy a pálinka fogyasztása falun egy-egy nehezebb munka során jellemző volt. Pl. aratás, disznóölés alkalmával, vagy szülésnél a szülő nő és a szülést levezető bába is fogyaszthatott pálinkát. A pálinka az erő és az egészség jelképe volt. Sokszor gyógyszerként is alkalmazták.

A mosónők ebédjét József Jolán így jellemezte: *„Józsefné töprengve álldogált, mitévő legyen? Új helye van, állandónak ígérkezik, minden hónapban egész heti munka, három nap mosás, három nap vasalás. Jó a koszt is, ami ritkaság. Mindenütt csak babfőzelék mócsinggal, vagy marhagulyás mócsingból a mosónőebéd.”* (József 1955: 44).

A mosónő elvárta, hogy minden, a mosáshoz szükséges anyag be legyen szerezve. A mosás előtti nap általában eljött a családhoz, hogy megbeszéljék a teendőket. Ilyenkor megszámloltatta darabra a ruhát a háziasszonnyal. Ezt is elvárta, hogy pontosan megszámlolják neki. Együtt számoltak a „nagyságával”. Ekkor beszélték meg azt, hogy mennyi ruhát kell majd mosni, mennyi szappan és mosószer kell hozzá, megegyeztek, hogy mi legyen az ebéd, és megegyeztek a bérben is. A mosást mindig napszámban fizették.

A mosás előkészületeit nem a mosónő végezte, hanem a cseléd. A cseléd a nagymosásnál segédkezett, de soha nem mosott. A ház asszonyának feladata volt a nagymosás megszervezése. A mosás pontos menetének jegyzésére az ún. mosókönyv állt rendelkezésére, amely tartalmazta a mosandó ruhák fajtáját (gyerek-, női- és férfiruhák), az év hónapjait mellé bejegyezve, hogy melyik hónapban mit kell mosni, és a mosónő címét. Az ő feladata volt a mosáskor a mosónő előtt megszámlolni a mosandó ruhát darabra, és ugyanúgy mosás után átvenni - megszámlolva.

A mosókonyha kulcsa a házmesternél volt. A mosás rendjét is ő szabályozta. A házmesternek volt egy könyve, ide volt beírva, hogy melyik család mikor mos. Ebbe a könyvbe kellett bejegyezni a mosónapokat. A bérházakban általában a családok meghatározott napokon mosattak, ettől nemigen lehetett eltérni. A mosáshoz szükséges eszközök a házhoz tartoztak. A mosás után a mosókonyhát a cselédnek és a mosónőnek közösen ki kellett takarítani. Amikor visszavitték a kulcsot, a házmester megnézte, hogy rendben hagyták-e a mosókonyhát. Mindig be volt osztva, hogy kinek a mosónéja mos. Veszekedés soha nem volt ebből.

A háziasszony feladata a nagymosásnál:

- az egyes ruhadarabok jegyzése
- a ruha megszámolása és átvétele
- a mosás körüli teendők felügyelete, a tisztítószeresek beszerzése

A cseléd feladata a nagymosásnál:

- a mosónő elhívása
- a mosókonyha kulcsának elkérése a házmestertől,
- a mosókonyha előkészítése a mosáshoz, pl. fa összegyűjtése, begyűjtés a katlanba, tisztítószeresek előkészítése, a mosás eszközeinek előkészítése
- mosás után a mosókonyha kitakarítása közösen a mosónéval
- a mosókonyha átadása kulccsal együtt
- teregetés
- ételhordás

A mosónő feladata a nagymosásnál:

- mosás
- keményítés
- kékítés
- teregetés
- a mosókonyha takarítása, mángorlás és vasalás is, de a gazdagabbak tartottak külön vasalónőt is

A házmester feladata a nagymosáskor:

- a mosónapok családonkénti nyilvántartása
- a mosókonyha kulcsának őrzése, kiadása és átvétele,
- a mosókonyha és a mosóeszközök rendben tartásának felügyelete.

A szóbeli visszaemlékezések kiválóan le tudták még írni a nagymosás rendjét, így itt most a két legjobb közlést adjuk közre. „Már aznap du. Zsuzsáék a cselédek a mosókonyhában beáztattak. Előkészítették a hamulúgot, a mosószappant. A hamulúg úgy készült, hogy a fatüzelésű kályhák hamuját leforrázták és a leülepedett hamuról leszűrték a vizet. A háziszappan is otthon készült összegyűjtött hulladék zsiradékból, szappanszódából és vízből. Egy órát kellett folytonos keverés mellett főzni, majd sórt kellett hozzáadni.

Ha a szappan elvált az üsttől, akkor kész volt. Kis faládikákat kellett vizes ruhával kibélelni, s a szappanmasszát beleönteni. 1-2 nap száradás után kiborították, és vékony dróttal a kívánt nagyságúra vágták. Tovább már darabokban kellett szárítani. Akkor a hamulúgon, mosószappanon, szódán, klóron kívül más mosószer nemigen volt. Finom fehérműünk kézzel mosására „Lux” szappanpelyhet használtunk.”

A mosókonyhában kisebb-nagyobb teknők sorakoztak. Nagy rézüstben melegítették a vizet és főzték ki a ruhát. A nagymosás minden hónapban két napig tartott. Különösen tápláló, húsos ebédek készültek ilyen nagytakarításos és mosónős napokon. Ha valamiért ilyen bőséges ebéd volt, apám mindig megkérdezte „mosónő van”? Hogy mi történt a mosókonyhában, nem tudom, de azt igen, hogy klórt nem volt szabad használni, bár szépen fehérítette a ruhát, de rongálta is. Azt is tudom, hogy a testi ruhát teljesen külön kezelték az étkezési ruháktól. Külön szárító helyiség volt a mosókonyha mellett, ott teregettek. Ebben már Terkáék is segédkeztek. A mosónő napi bére 5 pengő volt és egész napi bőséges koszt.

A száraz ruhát nagy mosókosarakba tették. Anyám saját maga vett kézbe minden darabot. Amin javítanivaló volt, félretette. Ezt is kétféle, a kézzel stoppolandókat magának tette félre, a foltozni, géppel javítandó ruhákat külön stoppolónőnek, aki jött is rendszeren minden hónapban nagymosás után. Schmidtné, aki ügyes fehérneművarrónő volt, nemcsak foltozott, de ügyesen varrt is férfi és női fehérneműt. A kelengyét is ő készítette. Mikor minden javítandó újra ép volt, következett a vasalás előkészítése. Ezt is anyánk végezte. A nagy ebédlőasztalon ki volt téve a két nagy fehérneműdeszka, mosókosárban a száraz ruha. Kis tálan víz és kis cirokseprű volt elkészítve. A sima ruhát, lepedőt, törülközőt stb. spriccelés után összehajtogattuk, majd egymással szemben állva kihúzogattuk, utána Terkáék kimángorolták, visszakerült légmentesen, szorosan összezsomagolva a mosókosárba. Aztán jött a „spricc” ruha. Ezt bespriccelés után szépen ki kellett húzogatni, simára összehajtani, majd szorosan összetekerni. Férfiingek, hálóiingek, blúzok stb., melyek nem igényeltek mángorlást, szintén a mosókosárban vártak a vasalásra. Meg is jelent Aszlainé fehér kötényben, nyakában a centiméterrel. Ahogy visszaemlékszem, eleinte szénvasalóval, majd később gázvasalóval vasalt. A szénvasalót faszénnel, illetve a parázsával forrósították. Levegőn kellett lóbálni, hogy a parázs izzó állapotban maradjon. A gázvasalót a gáztűzhely lángján melegítették. Két darab volt belőle. Váltogatták, ha kezdett kihűlni, amivel vasaltak. A centiméter azért kellett, mert a kivasalt darabokat pontos méretre kellett hajtogatni. Ez azért volt fontos, mert a fehérneműs szekrényben kimért helye volt minden darabnak. Aszlainé tudta fejből a méreteket, gondolom, a többi háznál is, ahova még járt. A fehérneműs deszkára helyezte el csoportosítva a szépen kivasalt, összehajtott darabokat. A konyhában étkezett Zsuzsáék, és az ő szobájukban vasalt. Úgy emlékszem, ő is 5 pengőt kapott. A vasalás egy napig tartott. Másnap a deszkára elkészített ruhákat anyánk tette el. Ez is igen bonyolult művelet volt. Az emeleten álltak az ágyneműk és testi fehérneműk, a földszinten az asztalnemű és háztartási ruhák. A szekrényben stószokban állt a ruha. Kivette anyánk pl. a lepedőket, ami szép rózsaszín selyem szalaggal volt átkötve. Kibontotta, s a frissen vasalt került alulra, így minden darab sorra került. Szép volt a selyem masnival átkötött ruhaszekrény látványa. Az asztalnemű az ebédlőben a kis kredencben állt. A módszer ugyanaz volt, csak annyi különbséggel, hogy világoskék selyem masnival volt minden átkötve. A mi ágyneműnk mindig fehér volt, a személyzeté rózsaszín vagy világoskék mintás siffonból készült. Azt elfelejtettem megírni, hogy vasalás után anyánk megszámolta a tiszta ruhát, és a szennyeskönyvben kipipálta. Mindig megvolt minden. Pilisvörösvári svábok árulták kocsiról a kőport, melyet sikálásra a mosogatásnál használtunk. A cselédek minden nyáron egy hónapi aratási szabadságot kaptak. Hogy régebben hogy oldotta meg anyám ezt a hónapot, nem tudom de arra már nagyon jól emlékszem, hogy 13-14 éves korunktól ezek alatt a hónapok alatt tanultuk meg a háztartás csínját-bínját. Megtanultunk takarítani naponta, a már megírt módon. Bevásárolni mi vittük a kosarakat anyánk után, megfőztük az ebédet az ő utasítása szerint. Megterítettünk, elmosogattunk, helyretettük az edényt. Ez alatt az idő alatt is bejött a házmesterné a heti takarítást elvégezni, de annál is segítenünk kellett neki. Méla undorral mosogattunk, nem voltak még ezek a jó zsíroldó szerek. A szennyessválogatás sem tartozott

kedves foglalkozásaink közé. Arra viszont pontosan emlékszem, hogy anyánk milyen jó, értelmes beszéddel indokolta meg a háztartási munkák tudományának elsajátítását. „Nem tudom, milyen körülmények közé fogtok kerülni, ha férjhez mentek vagy elkerültök itthonról. Ha jó módúak lesztek, és ezeket a munkákat nem nektek kell végezni, tudnotok kell, hogy az alkalmazottaktól mit kívánhattok meg és hogyan. Meg kell nekik mindent tanítani, de ha ti nem tudjátok a módját, megtanítani sem tudjátok, ellenőrizni sem. Ha viszont olyan szűkös körülmények között fogtok élni, hogy magatoknak kell mindent elvégezni, legalább tudjátok, hogyan kell csinálni. „Ez vonatkozott a takarításra, bevásárlásra, főzésre, befőzésre, ruhák rendben tartására. Kérdésemre „És a nagymosás?” rövid volt a válasz: „Annyi pénzetek mindig lesz, hogy legalább mosónőtök legyen. Hogy tévedett ebben! Az ostrom után bizony, míg a Patyolat nevű műintézet el nem kezdett működni, a mosás igen problematikus művelet volt számomra. A mosás csak az automata mosógép birtoklásával oldódott meg igazán.” [8]

A folyosón állandó beszédtema volt az, ki milyen tisztán vagy koszosan hagyta a mosókonyhát. Amikor lementek feliratkozni a mosáshoz, megnézték, hogy ki mos előttük. Megtörtént, hogy nem mostak bizonyos családok után. A házmeisterrel egyezkedtek. A mosás rendjéről így vall az egykor cselédként dolgozó adatközlő:

„Hozzánk is járt mosóasszony. A mosás előtti nap, a gondos háziasszony előkészítette velünk a vizet, fát, mosószódát, szappant, kékítőt, bóraxot, kis- és nagyteknőt, ami fából volt, mosópadot, üstöt, mosódézsát, lúgozót, vízmérőt, kosarakat, mángorlót, keféket. A mosógép még ritka volt, az asszonyok többsége kézzel mosott. De már voltak kézimeghajtasú fából készült centrifugák. A szennyesládákban, szennyeskosarakban összehajtva gyűjtötték szennyest. Ezt fojtázásnak hívták. Az anyag és szín szerint, illetve vászonneműeket elkülönítve kellett szétválogatni. A nagysága, mielőtt mosatni adta a ruhákat, mindig pontosan darabra megszámlolta. Voltak, akik előző este már beszappanozták és esővízben beáztatták a ruhát, voltak, akik csak főzték. Az áztatóléből jól kicsavart ruhát újra jól beszappanozták, meleg, langyos vízben dörzsölték, sulykolták vagy lábbal taposták tovább. A nehezen oldódó piszkot mosókefével vagy szalma-, vagy marhaszőr csutakkal dörzsölték, majd újra átmosták a ruhákat. A mosókonyha a pincében volt. Ide járt a mosóné. Pontosán ki volt számolva a ruha. Azt először be kellett áztatni. Hideg vízbe áztatták, mert azt mondták, hogy a meleg vízben beleég a piszok. Nem lehetett súrolókefét használni. De a mosóné titokban használta. Mindig tölem kérdezte, hogy nem jön-e a nagysága. Néha lejártak ellenőrizni. Én segítettem neki tüzet rakni, hogy mire jön, meleg legyen. Reggel ötör már égnie kellett a tűznek. Teregetni is segítettem. A mosóné pesti volt. Minden hat hétbe mostunk. Jóba voltam vele. Az előző mosáskor mindig megegyeztek, hogy mikor jöjjön, vagy levélben értesítették. Pálinkát kapott, és akkor mindig finomat kellett főzni. Olyat, ami laktató volt. Töltött paprika, rántott hús volt a menü. Nagyon nehéz munkát végzett. Nehéz is volt mosónét találni. Megbecsülték őket. Este 5-6 óra körül ment haza. A vacsorát már hazavitte. Ezek csak mosásból és vasalásból éltek. Harmincéves és ennél öregebbek voltak. Titokban lúgkövet is használtak, de ezt sem szabadott, mert megeszi a ruhát. Flóraszappannal is mostak. A cselédlépcsőn hordták a fát. Nevünkön szólítottak. Ugyanazt ettük, mint az urak, de mi kint a konyhában, mert nem nagyon tudtunk késsel, villával enni. Én vasárnaponként a ligetbe jártam. Ott volt a panoptikum, azt nagyon szerettem.”

„1936-1939 között albérletben voltunk a Szondi utcában. A fehér ruhaneműt, pl. az ágyneműt és a fehéreneműt a fertőtlenítés és a fehérítés végett még ki is főzték. Hideg vízben tették fel főni szódával és szappanreszelékkel, s 25-30 percig forralták, majd a forró léből kiszedett ruhát lúgmentes meleg vízben öblítették. A többi ruhaneműt

3-4-szer átöblítették. Utána a kiöblített ruhát indigóból és ultramarinból álló kékítővel kezelték. Ettől nagyon szép fehér lett a ruha. Hallottam, mert a mosónő mondta, hogy a napon

is szép fehér lesz a vászon és pamutruha. Az jól kiszívja. Keményíteni is szoktak. Glicerín és paraffin keményítőt használtak, de főzték is. Ettől nem ragadt oda a vasalóhoz a ruha és szép fényes lett. Rizsből és burgonyából főzték a keményítőt. Főleg a blúzok, ingek, csipkék, alsószoknyák jobb tartást nyertek. Utána mángoroltak. Kézimángorlóval, vagy mángorológéppel. A finomabbakat vasalták. A ritkán használt, s ezért állásban megsárgult fehérneműt, abroszt, ágyruhát, petróleumos vízben főztek ki, vagy savanyú tejben áztatták, a vásznat félnapig, a batiszt anyagot 2-3 óráig, a sifont egész nap, majd langyos vízben szappannal átmosták. A fehérítésre klórmeszet is használtak, de ez rongálta az anyagot. Minden hónapban egyszer volt nagymosás. A mosónő csak mosott. Keményítőt is főzött lisztből, de lehetett kapni is. Hamulúgban főzte a ruhát, aztán mosóteknőben kefével kisúrolta. A házmesternél volt a mosókonyha kulcsa, mindig tőle kellett elkérni. Be volt osztva, hogy ki mikor mos. Ott, ahol nem volt bent wc a lakásban, ott az udvaron volt egy közös. Annak is volt egy kulcsa, azt is a házmestertől kellett elkérni. A vasalás a konyhában, vasalódeszkán vagy a konyhaasztalon szenesvasalóval, később gázvasalóval történt. A nagymosáskor a padlásra teregetett a mosónő és segített neki a cseléd is. A száraz ruhát már a cselédlány szedte össze. Kismosáskor a konyhában volt fregoli, oda teregettek kisebb dolgokat. Mikor jött a mosóné, anyám mindig előtte darabra leszámolta a ruhákat. A pincében volt a mosóteknő és a dézsa. Akkor még nem volt mosógép. Minden házban volt mosókonyha, a mosónő ott mosott. A cseléd segített neki. A mosókonyha kulcsa a házmesternél volt. A cselédlány, az abban segítkezett, hogy fölhordta a pincéből a mosáshoz szükséges dolgokat, segített teregetni, a száraz ruhákat összeszedni. Mosni soha nem mosott. Mikor jött a mosóné, anyám adott neki egy stampedli pálinkát. Azt nagyon szerette Mosószappannal és mosókefével mosott.. Főleg ágyneműt, abroszokat, ingeket és fehérneműket mosott. Ezeket keményítette is. A havibajkor főköttöt használtak. Ezt mindenki saját maga mosta, vagy kiáztatva adták oda a mosónénak. A padlásra teregettek kötelekre. Egy fonott ruháskosárban vitték fel. Másnap, mikor megszáradt a ruha, akkor jött a vasalónő. Szenes vasalóval vasalt. Mindig a gangon rázta, mozgatta. Ez egy külön szakma volt. Ő csak vasalt. A tiszta kivasalt ruhákat gyönyörűen rendszerezve tették be a szekrénybe. Minden darab közé selyempapírt tettek, azért hogy ezzel is óvják és simán tartsák a ruhát. Illatosítani levendulával szoktunk. Külön voltak a férfi, a női és a gyerekruhák. A nagydarab szövetruhákat tisztítóba adtuk. Mi a Síp utcába adtuk.” [9]

„Nekem minden héten egyszer csütörtökön volt kimenőm, ekkor meglátogattam a rokonokat. Egy évben egyszer volt két hét szabadság. Egyébként csak leveleztünk.

1943-ban átköltöztünk egy rózsadombi villába. Ott az alagsorban volt a mosókonyha. Oda is minden héten jött a mosóné. Szódával, flóraszappannal mosott. Mosni a konyhában mostunk teknőben. A mosókonyhában volt egy kád, egy nagy pléhüst, teknő, egy kicsi teknő, amibe kiszedték a ruhát, egy kád, egy nagy fakanál. Az üstöt alulról melegítették. A mosás után a mosóné tette rendbe. A szappanmaradékot a mosóné hazavitte. Mindig úgy gazdálkodott, hogy neki is maradjon. A szappant a nagysága megrendelte.” [10]

Ürülékkel, vérrel, gennyel piszkított fehérneműt néhány órán át 2%-os szóda vízben áztatták, utána 2%-os lysoformos vagy szublimátos oldatba tették, kiöblítették és utána kimosták. A zsebkendőkhöz csak súrolókefével nyúltak hozzá, „mert senkinek a micsodáját nem mosta ki senki”.

Nagymosáskor a mosónő a következőket mosta:

1. Asztalnemű: abroszok, szalvéták,
2. Testi fehérnemű: férfiingek, nadrágok, zsebkendők,
3. Ágyneműk: paplanlepedők, lepedők, nagy és kis párnák.
4. Törölközők: fürdőlepedők és egyéb fehérneműk.

A mosónő saját gyerekeinek elhelyezése a mosás alatt, állandó probléma volt. Gyakran kellett magával vinnie őket, de ezt a nagyságák nem nagyon szerették. Általában a legidősebb gyerek felügyelete alatt az udvaron vagy az utcán játszottak. Volt rá példa, hogy titokban enni kaptak a cselédlánytól, ha sikerült ellopni egy kis ételt. József Jolán így idéz fel egy hasonló történetet: „Attila tudta, mivel fogja meg a szívét, elsírta magát. Józsefné nem tévővázott tovább, karjára emelte fiát.

- Ó, te kis haszontalan...

Felkapta szatyráját és elindultak. Etus loholva bukdácsolt mellette a hosszú úton, ki a Kálvária térre.

- Jaj, meg ne lásson a házmesterné! - fohászkodott magában Mama a kapu előtt.

Átosontak az udvaron, elnyelte őket a hátsólépcső. A padlásnál bukkantak elő. Sikeriült becsempésznie a két gyereket a mosókonyhába, ott kuksoltak a lassan fogyatkozó szennyeshalom tetején, a vastag gőzben. (József 1955: 44).

A háztartási tanácsadó könyvek állandó témája a mosás. Míg az időben korábbi tanácsok a mosónőtől megkövetelendő megfelelő mosást és viselkedést említik, addig a későbbiek egyre inkább a háziasszonyt buzdítják a „modern” mosásra.

A mosókönyv

A nagymosáshoz két mosókönyv állt a ház rendelkezésére. Egy a háztartást vezető háziasszonynál, a másik a házmesternél volt. A családnál lévő mosókönyvbe jegyezték fel a háziasszonyok a mosásba adott ruhák fajtáját és a darabszámot. Ilyenkor feljegyezték a mosás dátumát is. Ide írták a mosónő címét és a mosáskor használt mosószerek receptjeit is, mint pl. szappan, keményítő, és a folttisztításnál használt különböző eljárási módokat. A mosásról feljegyzett adatok részét képezhették a havi kiadásokat összesítő naplónak, de nyomtatott formában is lehetett kapni. Ez a formája a mosókönyvnek a háztartási tanácsadókönyvek első vagy hátsó belső borítóján volt megtalálható, mellette egy kitöltetlen címjegyzék a mosó- és vasalónő, valamint az egyéb segédszemélyzet címe számára.

A mosókönyv beosztása a következőképp nézett ki:

1908. január hó 14-én	Férfi ing	12	22-én tisztán beraktam mindent
	Lábravaló	8	
	Zsebkendő	18	
	Harisnya	22	
	Hálóing	8	
	Női ing	14	
	Hálóköntös	6	
	Nadrág	8	
	Zsebkendő	15	
	Harisnya	18	
	Fésülködő	4	
	Abrosz	6	
	Asztalkendő	12	
	Ágynemű	4	
	Tálaló Ruha	2	

Mosókönyvnek vagy mosófűzetnek nevezték azt a naplót is, amelybe a házmester jegyezte be a mosókonyha használatáról szóló információkat. Ez a fűzet tartalmazta a bérházban lakók

névsorát, egy-egy család mosónapját, a mosónő nevét és a mosókonyha használatának dátumát. A házmesternél kellett egy héttel a mosás előtt bejelenteni az igényt a mosókonyha használatára. Ide jegyezte be a házmester a mosás után átadott mosókonyha állapotát. Ha nem találta megfelelően tisztának a mosás után átadott mosókonyhát, ebbe a füzetbe a család neve mellé, aki rendezetlenül hagyta, bejegyezhetette a benyomásait. A háziasszonyok ezekből a feljegyzésekből informálódtak az egyes családok mosónőiről és a mosókonyha tisztaságáról. Gyakran előfordult, hogy bizonyos családok után nem szívesen mostak. Ilyenkor egyezkedni kellett a házmesterrel, hogy a mosás beosztását módosítsa. Természetesen ez csak a módosabb asszonyok kiváltsága volt. A szegényebbek csak akkor használhatták a mosókonyhát, ha éppen üres volt.

A kismosás

A kismosást nem a mosónő végezte. Ez a mindenes cseléd feladata volt. Hetente egyszer volt kismosás. A konyhában kisteknőben, mosófazékban mostak, és a fürdőszobában, a kádban áztattak. Flóra mosószappannal mostak leginkább.



7. ábra Hutter „szarvasszappan” reklámja, 1920-30-as évek.

Aznap mindig tészta volt az ebéd, mivel nem kellett vele sokat dolgozni. A ruhákat a konyhában a fregolira teregették ki. A fürdőszobában leggyakrabban szerda délután mostak. Nem minden cseléd szerette ezt, sőt volt, aki emiatt el is ment a szolgálatból. Általában hetente egyszer volt alkalom a kismosásra.

A kismosásban mosott ruhák:

- gyermekholmik (fiú ing, leány ing, alsónadrágok, alsószoknya, kötény, zsebkendő, harisnya, gallér, ingecske, pelenka, gyermek trikó).
- női fehérnemű (alsónadrág, kombiné, harisnya, zsebkendő, kötény, alsószoknya), egyéb, kisebb rongyok, pl. mosogatórongy.

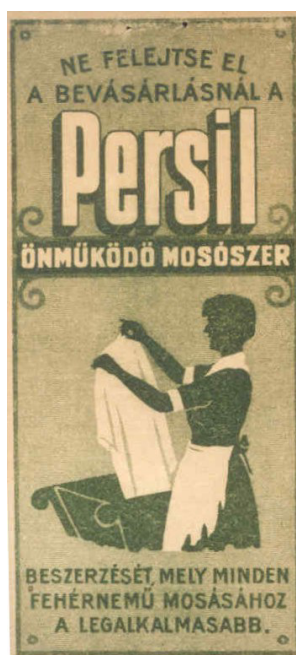
A kötött ruhákat, szoknyákat mosóporral mosták, a többi ruhát pedig mosószódával és szappannal.

A csecsemőknek felgombolható bugyijuk és mellénykéjük volt. Ezeket ki kellett lúgban főzni. A pelenkákat egy vizesvödörbe beáztatták hideg vízben, a fürdőszobában. Másnap a fürdésből maradt fürdővízben átmosták és kiöblítették. A fürdőben a fregolin szárították, és nem is mindig vasalták ki. A gumipólyát melegvízben kimosták, majd a padlóra vagy egy asztalra helyezett ruhán szárították meg, lelógatni nem volt szabad, mivel attól a gumi kinyúlt.

A harisnyákat szappanos vízben mosták, az utolsó öblítővízbe ecetet tettek. Nem csavarták ki, hanem törülközők közt kinyomkodták belőle a vizet. A kismosás ruháit is a cseléd vasalta, szenes vasalóval.

A függönyöket először jól kirázták, négyrét összehajtották és összefércelték fehér cérnával. Beáztatták, majd másnap szappanos vízben átnyomkodták, tilos volt csavarni és dörzsölni, végül kifőzték. A főzés után keményítő és kékítő vízbe tették és egy régi lepedőbe csavarták és így nedvesen kivasalták. A horgolt függönyt nem vasalták, csak kifeszítették. Egy szőnyegre lepedőt tettek, majd kifeszítették a függönyt és gombostűvel rögzítették. Centiméterrel mérték, nehogy túlfeszítsék.

Ha a konyhában száradt a ruha, csak olyan ételt volt szabad főzni, amelynek nem volt erős illata, különben a frissen mosott ruha ételszagú lett.



8. ábra Persil mosópor az 1930-as évektől kedvelt mosószere lett a polgárasszonyoknak

A teregetés

A mosás elkészültével a mosónő a cseléd segítségével általában a padláson kiteregetett. Nagyméretű kosarakban közösen hordták fel a ruhákat. A teregetés előtt a mosónő egy nedves ruhával áttörölte a szárítóköteleket, illetve a fregolit. A teregetés előtt a nagyobb vásznakat, asztalterítőket, ágyneműket a négy sarkánál fogva kirázták, egy kicsit meghúzták és így akasztották ki. A rögzítést fából készült ruhacsipesszel oldották meg. A ruhacsipeszeket általában egy vászonzacskóban vagy kiskosárban, a kamrában, a többi mosáshoz szükséges tárggyal tárolták. Arra odafigyeltek, hogy a csipeszek be legyenek takarva, lehetőleg por vagy más szennyeződés ne érje. A teregetésnél a cseléd adogatta a mosónőnek a csipeszeket, aki aztán a ruhakötelekre rögzítette a ruhát. A száraz ruha leszedése és a csipeszek összegyűjtése és elrakása már a cseléd feladata volt.

A mosással kapcsolatos hiedelmek, tilalmak

A mosásra vonatkozó tilalmak és hiedelmek nem egyértelműen csak a mosónők tudását képezték. A kutatás során mind a polgári értékeket képviselők, mind a tradicionális értékeket hordozók egymástól függetlenül emlékeztek ezekre a hiedelmekre. Ezzel szemben viszont városban kevés jelentőséget tulajdonítottak ezeknek. Mindenki saját maga döntötte el, melyik napokon, melyik napszakban végeztette el a mosáshoz kapcsolódó munkákat. Olyan soha nem fordult elő, hogy a mosónő azért nem ment el mosni, mert a számára kijelölt nap valamilyen okból dologtöltő nap lett volna. Egy tilalom mégis kötelező érvényű volt, ez pedig a Húsvét, Karácsony és Újév mosási tilalma. Zsidó családoknál Hanukka, Peszach, Újév és Jom Kippur, Szukot ünnepei alatt nem mosattak. Voltak családok, akik Katalin és Luca napján nem hívtak mosónőt.

A mosógépek

A háztartási gépek a XIX. században indultak hódító útjukra, és ma szinte státusszimbólumként élnek a köztudatban. A higiénia fejlődésével újabb igényeket kellett kielégíteni, aminek eredménye az lett, hogy Amerikában, 1874-ben, William Blackstone megtervezte és elkészítette felesége számára az első mosógépet, amely kimosta a piszkot a ruhákból.

A háztartási gépeket előállító iparág azért egyedülálló jelentőségű, mivel nem annyira a vásárlók igényei és elvárásai szerint fejlődött, hanem a kezdetek az áram és a gáz felhasználásának szélesebb elterjedéséhez fűződnek. A XIX. század folyamán a gáz és az elektromos áram bevezetésével mind az otthon, mind a háztartási gépek karaktere alaposan megváltozott. A viktoriánus korban már számos speciális gép állt rendelkezésre (pl. lekvárfőző automata), igaz, ezeket még kézzel kellett működtetni.

A legelső mosógépek fából készültek, hengeres formájúak voltak, és - ha lehet így mondani - a szó legszorosabb értelmében kézi vezérlésűek voltak. Az ipari forradalom és végül az első világháború kitörése vezetett oda, hogy a nőknek más területen kellett kamatoztatniuk erejüket és tudásukat.

A legelső elektromos háztartási gépeket 1880-ban állították elő, ezek egyszerű vasalók és merülőforralók voltak. A háztartási gépek előállítását később átvette a gépipar, ennek eredményeként 1906-ban megjelent az elektromos mosógép, amelynek csak 1930-ban számos balesetet és áramütést követően építették be motorrészét a házba, és kapta meg ma is jól ismert formáját. Az automatizálásra nem kellett olyan sokat várni: 1937-ben Louisiana-ban jelent meg az első „intelligens” mosógép, amelynek ára vetekedett az automobiléval. A kezdeti ötven literes kapacitású gépekkel szemben az elektromos modellek kétszáz literes kapacitása a megnövekedett igényeket jelezte. Európában és így Magyarországon szintén a

20. sz. elején kezdték el a mosási folyamatot segédeszközökkel megkönnyíteni. A kor legnagyobb vívmánya Amerikához hasonlóan a mosógépek megjelenése volt. [11]

A Révai Nagylexikon 1916-ban a következőképp ír a mosógépekről:

„Megkönnyíti a mosást a mosógép, melynek egyszerű fajtája egy hullámos horganylemez (rumpli), melyhez a ruhát erősen dörzsölik. A szövetmosógép rendszerint hengerpárból áll, mely az oldószert az oldott piszokkal együtt a szövetből kisajtolja. (csínózás) A fehéreneműt ugyanis likacsos lemezből készült 4-6 oldalú hasábbá helyezik, s ezt a szappanfűrdőben váltakozó irányban járatják, miáltal a piszok kötőanyaga, a zsiradé, gyorsan oldódik és a szálak között levő piszok az ütközés következtében eltávolodik. A gőzmosónál a ruhát likacsos rézhengerbe teszik, melyet egy motor egy nagy hengeres víztartóban forgat. E tartóba vékony csöveken forró gőzt vezetnek. A forgatás által a ruha a rézhenger falához ütődik s így tisztul. Ezen eljárás előnye, hogy a ruhát a dörzsöléstől megkíméli. Színes kelméket lúg nélkül szappangyökér vagy panamahéj főzetében mosnak.” (Révai Nagylexikona 1916. XIV. köt. 470).

A mosógépek viszonylag késői elterjedése nem jelentette azonban azt, hogy korábban már ne használtak volna ilyen gépeket egy-egy polgári háztartásban. A mosógép olyan háztartási eszköz volt, amely radikálisan megváltoztatta a nők munkáját. Az 1930-as évektől egyre több újság hirdeti ezeket a „csodamasinákat”. Kuriózumnak számít az 1909-ben Huschka kézi mosógépként hirdetett kézben fogható kisméretű mosógép, ami nem nagyon hasonlított a későbbi John-féle mosógép szerkezetéhez.



9. ábra Famosógép, 1930-as évek.

A Tolnai Világlapja 1909-ben, mint a mosást megkönnyítő szerkezetet a következőképp hirdette: „Manapság már annyira tért hódít mindenütt a géppel való dolgozás, hogy bizonyára nem ismeretlen egy modern háziasszony előtt sem a mosógép. Sokan pusztán előítéletből idegenkednek a géppel való mosástól, akik azonban a gőzmosógépet beszerezték, rájöttek már arra, hogy e mosógépek jobban mosnak, mint a mosónők, s amellet a munka is olcsóbb, a tüzelőanyagban, időben igen nagy megtakarítás érhető el. Ami pedig legnagyobb előnye a gépnek s a vele való mosásnak, az, hogy a gépben mosott ruha sokkal jobban meg lesz kímélve, mint a kézzel való mosásnál. Mindezen előnyöket leginkább a John-féle telítettgőzű mosógépek nyújthatják.” (Tolnai Világlapja 1907-1909: 716). Egy mosógép-reklámból kiderül, hogy ezt Madarász Gyulánál Budapest, Hernád utca 45. szám alatt lehetett megvásárolni, és minden hétfőn délután 3 és 4 óra között a boltban próbamosást is tartottak.

A háztartási könyvek is egyre inkább szorgalmazták a mosógépek használatát, amelyek nem igényelnek mosónőt, és a háziasszony is könnyen tudja használni ezeket. Az egyik ilyen híres szerkezet volt a „Mosócsoda”-ként reklámozott gép. Érdekes, kezdetben a mosógépeket sokkal inkább fertőtlenítésre használták és csak később a tulajdonképpeni mosásra. Így jellemzi a mosógépeket, pl. egy 1930 körül íródott háztartási könyv:

„Manapság már mindinkább tért hódít a gépekkel való dolgozás és nem ok nélkül, mert hisz mindig a gépek tökéletesbítésén dolgoznak a feltalálók. A mi háziasszonyaink is rájöttek már, hogy a mosógépek is jobban mosnak, mint a mosónők s emellet a munka is olcsóbb, a tüzelőanyagban is nagyobb a megtakarítás, aztán meg gyorsabban is halad a munka. Ami pedig legnagyobb előnye a géppel való mosásnak: azt percent szerint kiszámítani nem lehet, a legnagyobb haszon az, hogy: a ruha gépben mosva sokkal jobban lesz megkímélve, mint a kézzel való mosásnál. Mindezen előnyöket leginkább a John-féle telített gőzű mosógépek nyújtják. Először azért, mert a ruhát egészen hófehérre mossák, másodsor, mert a mosás gyorsabban megy, tehát olcsóbb, mint a kézzel való mosás nemcsak munkadíjban, hanem a tüzelőanyag-megtakarításnál, harmadsor pedig, mert a ruhát szerfölött kíméli. Ugyanis a géppel való mosásnál a kézzel dörzsölés elmarad, tehát még a legfinomabb csipkét is lehet benne mosni anélkül, hogy a szakadás veszélyének ki volna téve. (A gépben való dörzsölést a gép dobján levő lyukakon ki és beömlő víz és a forgatás közben a ruha esése helyettesíti, amely sokkal gyengédebben veszi le a fehérneműn levő piszkot. Voltak háziasszonyok, kik összehasonlították a kézi mosást a John-géppel való mosással olyképpen, hogy ugyanazt a ruhamennyiséget a legközelebbi mosás alkalmával, géppel mosatták s legnagyobb meglepetéssel látták, hogy géppel való mosás 75%-kal olcsóbb, mint a kézzel való mosás, s ennek dacára a ruha volt olyan hófehér tiszta, mint a kézzel való mosás alkalmával. De van a John-féle gőzű mosógéppel való mosásnak még egy igen nagy előnye s ez leginkább oly családoknál ajánlható, ahol gyermekek vannak. A John-féle mosógépnél a ruha gőzben lesz mosva, tehát fertőtleníti egyúttal a ruhát, megölvén a szennyes ruhán esetleg rajta volt baktériumokat. A nagyvárosokban uralkodó cselédmizéria, valamint a mosónők napi bérének folytonos emelkedése, a finomabb ízlés és a külsőségek iránti fogékonyság a fehérnemű-mosást nagy jelentőségűvé teszi. A házi mosógép használata munkaerő és tüzelőanyag megtakarítása árán nemcsak olcsóbbá teszi a fehérnemű-tisztítást, hanem egészségi szempontból fogja kiszorítani a kézzel való dörzsöléssel végzett ruhamosás módszerét. Láttam a John „telítgőzű” mosógépet s rám azt a benyomást tette, hogy ez a mosógép a házi fertőtlenítő készülék céljainak is megfelel s valóban megbecsülhetetlen, ha a fertőző betegségek, influenza, bárányhimlő, kanyaró, fültőmirigylob után a fehérneműt és a felsőruházatot fertőtlenítjük. De nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is, mert ott csak vörheny, diftéria, tifuszbetegedések után fertőtlenítik a lakást, de magát az ágyneműt, fehérneműt nem. A mosógépben a ruha forró léggőznek van kitéve, amiáltal a fehérneműben

levő fertőző anyagokat és csírákat elpusztítja, ezáltal a fehérműt fertőtleníti, mindennemű betegség terjedését megakadályozza. E mosógépnek gazdasági előnyei is vannak, megkímélik a fehérműt, a gombok és szalagok sem szakadnak le. A legdurvább és legpiszkosabb ruha a legfinomabb csipkéig, szappan, tűz, víz és munka megtakarítása mellett mosható velük és e mellett oly könnyen kezelhetők, hogy a gépet egy kályha is forgathatja.” (Újváry. é.n: 64-65). A John-féle gőzmosógépet a Geittner és Rausch boltjában (Budapest VI. kerület Andrassy út 8. szám alatt) lehetett megvásárolni. A mosógép hirdetésén egy kötényes, kontyos mosónő állt.

Az adatközlők elbeszélései is azt bizonyítják, hogy e század 10-es éveitől már ismerték a mosógépeket, de azt mondhatjuk, hogy elterjedésük nem volt jellemző, ritkaságnak számítottak a középpolgári háztartásokban is.

Az egykori tisztviselő családjából származó adatközlőnk így emlékszik a családjukban használt mosógépre: „Volt nekünk egy fa mosógépünk is. Pestlőrincen. Ez egy ház volt, ahova tavasztól őszig kiköltöztünk. Itt nem volt mosónő, hanem ebben a fa mosógépben mosott anyám a cseléddel. Anyám elmondta, hogy az ő anyjának is volt ilyen, Veszprémben, a század elején. Bádognál volt, kézzel kellett hajtani. Fatüzeléses, emberi erővel hajtott volt, kályhacsöve is volt. Itt a pincében mostunk.” Nagyon sokáig még azonban kézzel mostak. Általában a ragaszkodás a hagyományos technikához azonban még sokáig megmarad. A mosónők is aligha tudták használni ezeket a gépeket.



10. ábra Mosógéphirdetés- 1910-es évek

A második világháború kitörése rákényszerítette a nőket, hogy egyre inkább maguk mossanak, mivel nehéz volt ezekben az időkben már mosónőt találni. A mosógépek általános elterjedése az 50-es és 60-as évekre tehető. A mosógépek nagyon lassan kerülnek valóban rendeltetésszerű használatba, főleg vidéken nagyon sokáig presztízstárgyként funkcionálnak.

A „csodamasinaként” hirdetett mosógép még falun sem volt ismeretlen, hiszen éppen a cselédek révén szerezhetett tudomást róla a falu. Ilyen érdekes történetet mesélt el egy ipolyföldemesi asszony, akinek a férje készített egy fa mosógépet: „A férjem Pestre járt szolgálni. Egy orvos-családhoz járt. Ő olyan ezermester volt. Ott látta, hogy a mosónők mosógéppel mostak. Ez egy kézzel hajtható, fából készült gép volt. Amikor hazajött megcsinálta nekem is a fa mosógépet. De nem tudta, hogy kell használni. Ő azt ott látta, hogy a mosónők avval mostak. Én sem tudom, hogy hogy kell. Nem is mostam vele soha. Itt áll az udvaron. Már arra gondoltam, hogy jó lesz tüzelőnek. Sokan jöttek asszonyok nézni a faluból, hogy mi ez a masina. Egy időben virágokat tettem a tetejére cserépben. Én csak szapulókádban szeretek mosni. Most sincs mosógépem. Nem jó az. Tépi a ruhát, többen mondták. Sokszor küldött csomagot is haza, amiben volt finom pesti szappan. Nem mosakodtam vele, hanem betettem a ruhák közé, hogy illatozzon.”[12]

A mosógépek hatása óriási, mégis a befogadás viszonylag lassan történik meg. Annyi azonban bizonyos, hogy teljesen kiszorítja a mosónőket a „piacról” és a mosónők foglalkozása teljesen megszűnik.

A vasalás és mángorlás

A mángorló az 1890-es évek után jelent meg a bérházakban. Úgy, ahogy minden ház köteles volt mosókonyhát fenntartani, mángorlót és egy porolót is fenn kellett tartani. Ez a bérház közös tulajdona volt. Állhatott szabadon a lépcsőházban, de a 1930-as évektől általában a mosókonyhához építették.

Általában minden vászonneműt mángoroltak, kivételt képeztek a férfiingek, illetve a gyöngyházgombos fehérneműk. Ezeket csak vasalni lehetett. A vasalástól „szép fényt” kapott a fehérnemű. A mángorlás a mosónő és cseléd közös feladata volt. Legjobban a félig megszáradt ruhákat lehetett jól kimángorolni. Nagyobb bérházakban már villannyal működtek a mángorlók, de a legtöbb helyen még kézzel, nehezék segítségével mángoroltak. A ruhaszáradást követően a cselédek leszedték a padlason száradó ruhákat, és nagy ruhakosarakban levitték a lépcsőházba ott mángoroltak, majd föl vitték a lakásba a ruhát vasalni.

A vasalást a cseléd és a mosónő végezte, de a jobb módú családok külön vasalónőt is tartottak. Szintén luxusszámba ment a vasalónők tartása, számuk is elenyésző volt, viszont tevékenységük mindenképpen említést érdemel. A vasalónők is a mosónőkhöz hasonlóan napszámba jártak. Szegény asszonyok voltak ők is, azonban szaktudásuk a mosónőknél magasabb rangra emelte őket. A vasalónőnek nagyobb bér járt, mint a mosónőnek. Az ő munkája „kvalifikáltabbnak” számított, mert a hófehér keményített batisztgallérok, mandzsetták, ingmellek és a finom női fehérneműk vasalása nagy szaktudást igényelt. A vasalásról azt mondták, hogy azt nem mindenki tudja, és egy kicsit „művészetnek” tartották. A vasalás helye a konyha volt, ahol egy vasalódeszka állt rendelkezésére a vasalónőnek. A vasalónőnek külön eszközkészlete volt a vasaláshoz, amelyet a konyhakredencben tartottak, de sokszor a vasalást végző asszony hozta magával őket.

A kivasalt ruhát nem lehetett azonnal a szekrénybe tenni, hanem megvárták, míg teljesen „kihült”. A ruhák szekrénybe elhelyezését már a ház asszonya végezte. Minden ruhaneműnek külön helye volt. A szekrénybe a frissen vasalt ruha került legalulra, a régi pedig felül maradt. Mielőtt betették volna a tiszta ruhát a szekrénybe, gondosan átszámolta a háziasszony, hogy minden darab megvan-e. Az átvett ruhát már ő rendezte el a szekrényben. A legtöbb ruhát akasztóra tették, legmegfelelőbb a legömbölyített sima fa-akasztó volt, de kapható volt drótból is, melyet selyemmel húztak át. Gyapjú erre a célra nem felelt meg, mert az „molycsalogató” volt.

Gyakran csomagolták be (főleg a világos ruhákat) csomagolópapírba, a kabátokat olcsóbb anyagból varrott védővel húzták be. A ruha illatosítására kitűnően megfelelték a különféle pipereszappanak, amelyeket a ruha közé tettek, valamint a különböző parfümök is. Az egyik legkellemesebb illatosító volt a rózsalevél. Megszáritva, kicsi zacskóba tették a ruhák közé. Ugyanezt elkészíthették rezedából, levendulából vagy mentából is.

A fehérneműs szekrénynek a tanácsadó könyvek tisztasági és esztétikai okokból is fehér szekrényt ajánlottak, rózsaszínű batiszttal bélelve ki. Egy évben egyszer tisztították és papírral bélelték ki. A nehéz vászonneműt (ágynemű, lepedők, pikétakarók) a szekrény alsó polcaira tették. Legalul voltak a használaton kívüli ruhaneműk. A középső polcon voltak, amiket gyakran, naponta használtak, testi fehérnemű, harisnya, zsebkendő. A férfi fehérneműt vagy szekrényben, vagy sublótban tartották. A keményített ingek, fehér piké mellény, vászonba takarva a polcon, vagy a fiók alján voltak. A frissen vasalt ruhák a régen vasaltak alá kerültek.

A férfi gallérok, zsebkendők, harisnyák a sublótban voltak. A férfiingek szekrénybe rakása külön rendszer szerint működött: az ingeket úgy rakták egymásra, hogy az egyiknek a galléros része mindig a másiknak a gallértalan része fölé került, mert az ingek így megálltak, mint az oszlop és nem dőltek se hátra, se előre.

A polgárásszonyok kedvenc időtöltésének számított az, amikor a vendégségbe érkező hölgyeknek megmutatták a fehérneműs szekrény tartalmát. Állandó társalgási témának számított, hogy kinek a mosónői ügyesebbek, melyikük mosott szebben. Úgyszintén szóba került a ruhagondozás is. Erről tanúskodik Márai Sándor következő idézete is: „A higiénáról” megoszlottak akkortájt a vélemények. A „bacillus-elmélet” sok háziasszonyt megtévelytett abban az időben, ismertem öreg néniket, akiken kitört a tisztaság rögeszméje, naphosszat poroltak, kesztyűben jártak fel és alá lakásukban s tollseprővel vadásztak a „bacillusokra”. A polgári háziasszony természetesen minden becsvágyával azon volt, hogy porszemecskét se lehessen felfedezni a politúros bútorokon, a látogató komaasszonyok kávézás közben valóságos mustrát tartottak a barátnő otthonában s jaj volt a szerencsétlennek, kinek lakásában a hanyag szobaleány elfelejtette aznap a portörő ronggyal végigsimítani a zongorát. Anyám, a két cseléd s a „kisasszony” naphosszat takarítottak. Reggel kitakarított a cseléd, munkáját felülvizsgálta a „kisasszony” s később megjelent az anyám, mint valami tábornok a szemlén s kegyetlen vizsgát tartott, ujjait végighúzta a bútorok rejtettebb hasadékaiban s fél délelőtt kajtatott a porszemek után. Jelszó volt, hogy pormentesség „a modern higiénia” első feltétele.” (Márai 1934: 44).

A tisztítóintézetek

A felsőruházat egyes darabjait, mint pl. a gallérok, kiegészítőket, pamut férfiingeket, szoknyákat, kabátokat tisztítóban tisztították. A statisztikai adatokból ismeretes, hogy Budapesten 7 jelentősebb tisztítóintézet működött a vizsgált időszakban. Az egyik leghíresebb budapesti, a mai napig működő tisztítóintézet, Tichy Dezső tisztítószalonja volt a mai VIII. kerületben, a Bródy Sándor utca 22-ben. A tisztítóintézet két világháború közötti tevékenységéről a következőképp beszélt az intézet jelenlegi tulajdonosa:

„A férjem családjának volt egy tisztítóüzlete a Bródy Sándor utca 14-ben. Ez még abban a lakásban volt, ahol laktak. Ez egy bérház volt. A cselédszobát és a konyhát alakították át mosodává. Nagy üstöket állítottak fel a konyhában, amelyeket gázzal melegítettek. A vasalás volt a cselédszobában. A háború előtt idehozták a gallérok, csipkéket, glazékesztyűket, mandzsettákat, ágyneműket, abroszokat tisztíttatni. A gallérok, csipkéket és a mandzsettákat keményítették is. Lisztből főzték a keményítőt. A glazékesztyűket benzinnel tisztították. 2-3 szennyesládába gyűjtötték össze a szennyest. Ezek olyan nagy fonott kosarak voltak. A gazdag úri családok mosattak nálunk. A pesti emberekhez hozzátartozott az, hogy tisztítóban tisztíttattak. Persze csak az, aki megengedhette magának. Fölvágtak azzal, hogy tisztítóban tisztíttattak. A cselédlányok hozták mindig a szennyest. Pontosán fel volt írva, hogy hány darabot hoztak, és ez mindig le is volt számolva. Mindegyik darabba belevarrtak színes cérnával egy jelet, nehogy összekeverjék a ruhát. Voltak ruhadarabok, amiket nem mostak, hanem átfestettek, így tisztították, pl. a kalapokat.

Mindent kézzel mostak. A mosásnak rendszere volt. Hétfőn volt a festés előkészítése. Kedden-szerdán volt a festés. Csütörtökig mindig be kellett fejezni, mert ekkor kezdődött a mosás. A mosónők és a vasalónők bér munkában dolgoztak. A festők szakképzettek voltak, általában férfiak. A mosónőket és a vasalónőket helyszerzőirodákön keresztül szerződtették. Mosóüstökben, teknőkben mosószappannal mostak. Akkoriban főzött, házi szappannal volt jó mosni. Volt kézzel hajtott centrifuga is. A kimosott ruhát kötelekre rakták szárítani. Mindenkinek fehér ruhában kellett dolgoznia. Ez egy egyenruha volt, de főleg a vasaló és a

kifutólányoknak kellett tisztának lennie. Nálunk 12 kifutólány dolgozott. A vasalólányok szemes vasalóval vasaltak, de a háború után már villanyvasalót is használtak. Amikor kész lett a ruha, minden darabot becsomagoltak és betettek egy dobozba, így vitték a kifutólányok vissza a házhoz. A kifutólányok vasaltak is, nemcsak hordták a ruhát. Nekik mindig fehér keményített ruhában kellett járniuk. 1953-ig volt a tisztító fönn a lakásban. Benzinnel tisztították a zsírfoltot, sósavval a tinta és vörösborfoltot, terpentinelajjal a festékfoltot, kéngőzzel a penészfoltot. Utána átköltöztünk a Bródy S. utca 22-be. 1963-tól van ez a műhely. A tanács kötelezett minket az újításra. Jelmezeket is tisztítottunk a Nemzeti Színháznak, az Operettszínháznak, Vígyszínháznak, a Magyar Televíziónak, a Filmgyárnak és a Miskolci Színháznak is. A mosóporokat az Etele úti vegyipari központból szereztük be. De a mosópor és a mosógép csak a 60-as évektől vált általánossá. Nekünk mindig figyelni kellett a piacot, mikor mi jött divatba. A külföldi újságokban hirdettek mindenféle nagy mosógépeket, de mi csak 1960 után vettük az elsőket. Szerintem a mai napig kézzel kellene mosni, de azt már nem lehet megtenni. A mosógépek nem mosnak olyan szépen, tépik a ruhát.” [13]

A mosodában dolgozó kifutó lányok és fiúk privilegizált helyzetben voltak, hiszen nekik külön hangsúlyt kellett fektetniük a tisztaságra. Mindig tiszta ruhában vitték házhoz a ruhát, hiszen a tiszta szép ruha jó cégreklámnak is bizonyult. Az itt dolgozó mosónők és vasalónők ugyanolyan nehéz helyzetben voltak, mint a házakhoz járó társaik.

A tisztítóintézetekben való mosatás drágának számított, így csak a közép és felső polgári rétegek vették rendszeresen igénybe. Azok, akik nem tartottak mosónőt, pl. egyedülállók, a ruhaneműiket és ágyneműiket is itt tisztíttatták.

A 30-as évek modern mosási technikáját örökölte meg az Új Időkben megjelent cikk, amelyet Batári Gyula közölt a pesti nőkről írt tanulmányában. (Batári 1991:16). „Ez a Hattyú gőzmosóként ismert mosógépet népszerűsítette, amelyet a modern tisztítóintézetek sem nélkülözhettek: „Ez az üzem egy tudományos automata mosónő, talán ez volna a leginkább megfelelő neve. A mosnivalót egyszerűen beledobják az amerikai teknőbe, amelynek körforgó gépe ötszáz mosónő erővel megsulykolja, átmossa s végül továbbadja centrifugális masina kollégájának, amely viszont kiperéseli a szappanos vizet. Végül kivasalva, hófehéren bukkan elő a kész fehérenemű. Akár egy megérkező fejedelemre, fehér ruhás lányok várnak rá, akik szépen rendbe rakják és selyempapírba csavarva rendeltetési helyére küldik. Otthon pedig vége a nagymosás felfordult állapotnak, nincs többé lusta és nyeltes mosónő.”

A gőzmosodákban a ruhát lyukacsos rézhengerbe tették, amelyet egy motor egy nagy hengeres víztartóba forgatott. E tartóba vékony csöveken forró gőzt vezettek. A forgatás által a ruha a henger falához ütődött s így tisztította ki a ruhát. Ezen eljárás előnye az volt, hogy a ruhát a dörzsöléstől megkímélte.

Budapesten 1900-1945 között működő tisztítóintézetek közül a következőkről van tudomásunk: 1906-ban nyílt Schillinger Anna Gőzmosodája VI. ker. Vörösmarty utca 47/a. sz. alatt. 1920-ban Pelc és Ancsel néven gőzmosoda létesült a XX. ker. Soroksári út 72. sz. alatt, valamint híres volt még Kovald Péter műfestő vegytisztító és gőzmosógyára a VII. ker. Szövetség u. 37. sz. és Joó Sándor kelme-, fonalfestő és vegytisztító intézete a IV. József u. 57-59. sz. alatt, amely 1928-ban létesült. Szécsi Lipót első magyar gőzmosó és fehéreneműkölcsonzó vállalata a VI. ker. Lázár utca 13. alatt üzemelt. Híres volt még Tóth (Horánszky) Ödön V. ker. Rudolf utcai tisztítója is, aki a következőképp hirdette magát: „Tóth Ödön szépen fest, Tudja egész Budapest”, valamint Kulcsár és Huppert tisztítója, az I. ker. Horthy Miklós u. 7, valamint a Hattyú Gőzmosó V. Korall u. 10 és a Hungária gőzmosó és vegytisztító intézet VIII. ker. Sándor tér 3. sz. alatt.

Összegzés

A dolgozat célja az volt, hogy bemutassa azt a 19. sz. végétől elindult, és Magyarországon, különösképp Budapesten az 1920-as évektől dominánssá váló, elsősorban a polgári értékrendbe beépülő mentalitásváltást, amely gondolkodásmódjában általában a higiénit, ezen belül is a testet helyezte a figyelem központjába. Az tisztán kirajzolódik, hogy a higiénés elvárások különbözőképp hatoltak be a társadalom egyes rétegeibe. Míg a polgári réteg az előző korokhoz képest kiemelt hangsúlyt fektetett a higiénára, előtérbe helyezve a testet, addig az alacsonyabb rétegek számára a legkevésbé fontos tényező volt a vizsgált időszakban a napi tisztálkodás.

Dolgozatunk végén egyértelműen megállapítható, hogy a vizsgált korszakunkban a „tisztaság-piszkosság” kérdése a társadalmi megkülönböztetést tükrözte. Míg az „úri” jelző (ami nagyon szűk rétegre volt ráhúzható) a tisztasággal és a jólápoltsággal volt jellemezhető, addig a nagy többség továbbra is megmaradt a „piszkos paraszt” jelzőnél.

A dolgozatban említett modernizáció a mosást sem kerülhette el, annak ellenére sem, hogy a vizsgált időszak háziasszonyai megítélésünk szerint hagyományörzők voltak. Erre mi sem jobb bizonyíték a cseléd- és mosónőtartás. A modernizáció különösen a „cseléd nélküli” háztartásban élő nőkre volt nagy hatással. A háztartási gépek világszerte a XIX. században indultak hódító útjukra. A polgári mentalitásra Magyarországon azonban csak elméletben hatott. Az egyik legnehezebb munkát, a mosást megkönnyítő mosógépek a második világháborút megelőzően kizárólag státusszimbólumként éltek. A mosás normája továbbra is a klórmész nélküli, a 30-as évektől a mosóporral, ill. később mosógéppel történő mosás lett.

10.czingel10.

Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy a 20. század elejétől megfigyelhető női szerep- és mentalitás változás Magyarországon nagyon szűk rétegre volt jellemző, és tulajdonképpen főbb jellegzetességei különösen Budapesten voltak megfigyelhetők. Igazi kibontakozására tulajdonképpen nem kerülhetett sor, különösen vidéken, hiszen az 1945 utáni politikai-társadalmi átalakulás jelentősen formálta át „újra” a női szerepeket és ezzel párhuzamosan az életformát is. Legdöntőbb hatása mindezekre a női foglalkoztatottság általánossá válása, a kétkeresős családmóddal kialakulása lett.

Dolgozatunkban egy, teljesen kihalt fogalkozást mutatunk be, és egy, még teljesen feltáratlan kultúrtörténeti jelenségre kívántuk föl hívni a figyelmet.

Jegyzetek

1. A kiállítást PETERDI Vera rendezte.
2. A kiállítást B. NAGY Anikó rendezte.
3. A kiállítás 1999. március 26. és július 25. között volt látható. A kiállítás rendezője Stemlerné Balog Iлона a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárának vezetője és a tatabányai múzeum munkatársai voltak.
4. Tevékenységükről már a 18. sz. eleji források írnak, mely szerint a mosónők egyfajta vállalkozás keretein belül működtek. Ez azt jelentette, hogy a vállalkozó saját tulajdonú házában, egy mosodában foglalkoztatta a mosónőket, akik egyben ott is laktak. Állandó konfliktusban álltak a várossal, mert a mosáskor használt gőz szétmarta a házfalakat, így állandóan más házba kellett költözniük. A mai Sobieskigassé-ben volt az ún. „mosóvár”, egy egyemeletes, nagyudvarú épület, amiben kizárólag a mosónők laktak. De Bécs más részein is, ahol folyócska folyt keresztül, laktak mosónők. Bécs harmadik kerületének is volt „mosóháza”. A Leopoldstadt-ban is utalnak egyes elnevezésekre (mint „Waschstöckl” vagy „Waschhaus-gasse”), az egykori rendeltetésre. Intézményesített keretek között működő tevékenységükről céhjelvényük is tanúskodott. Korabeli forrásokból tudunk arról, hogy 1884-

ben mosólányháború tört ki Bécsben, két különböző érdekeltségű csoport között. Jelenlétük a bécsi utcákon jelentős monda-, hiedelem-, tánc- és viselethagyományt alakított ki. A bécsi és pl. francia mosónők alakja állandó témái az osztrák operettek, népszínművek, sajtó és publicisztikai irodalomnak, valamint a francia képzőművészetnek is. A 20. századi bécsi mosónők tevékenysége már jobban hasonlít magyar „sorstársaikhoz”.

5. „Mikor az Úr Jézus a földön járt, oszt Éva asszonynak 150 gyermeke volt. Mosott a patakon Éva. Aszongya: mit csinálsz, Éva asszony? Az Úristen kérdezte nem az Úr Jézus. Aszongya: Mosok, Uram, Teremtőm. Mit mosol? Ringyet, rongyot. Azóta minden ruha ringgyé- ronggyá válik, semmi sem tart örökké. Aztán kérdezte tovább.- Hány gyereked van? Aszongya 50. Hát aszongya a többiek hol vannak? Évának így vannak a számkivetett maradékai, árva fiai. Ezekből lettek a szegény emberek.” In.: Ethn. 1986. 13-24.

6. 1879-ben született Budapesten. Tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán végezte. 1904-től naturalista képeket állított ki a Nemzeti Szalonban és a Műcsarnokban.

7. Saját gyűjtés. Baráth Béláné visszaemlékezése.

8. A Beretvás család visszaemlékezése.

9. Saját gyűjtés. Velics Erzsébet egy budapesti ügyvéd családból származott.

10. Saját gyűjtés. Az 1911-ben Dunaföldváron született Joó Zsófia 15 éves korában kezdett cselédkedni Budapesten.

11. M. Schindler említi, hogy Ausztriában a 20-as években megjelent egy eszköz, neve „mosómedve” volt. Ez a mosóharangnak is nevezett eszköz egy hosszúnyelű eszköz volt, vékony hengerelt rézből vagy gumiból készült haranggal. Mosóharangot az üstben vagy a sajtárban elhelyezett ruhára nyomták. Az összenyomott levegő nyomása elősegítette a szennyeződés kioldódását vagy a maradék lúg eltávolítását a ruhából.

12. Saját gyűjtés. Snírer Júlia 1909-ben született a szlovákiai Ipolyfödémesen.

13. Saját gyűjtés. Tichy Dezsőné visszaemlékezése, aki férje halála után vette át a bolt vezetését, és a mai napig ő vezeti.

IRODALOM

BATÁRI Gyula: *A pesti nő a sajtó tükrében*. Rubicon II. évf.3.1991.7.

BAUSINGER, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, 1995.

BÉKÉS István: *Szegény ember gazdag városban*. Budapest, 1973.

BENCZÚR Gyula: *A fürdés története*. Budapest, 1938.

BENICZKY Irma: *Gyakorlati széptan*. Budapest, 1876.

BERGER S.Franz, HOLLER, Christiane: *Von Der Waschfrau zum Fraulein vom Amt (Frauenarbeit durch drei Jahrhunderte)*. Wien, 1997.

BEREND T. Iván - RÁNKI György: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-1929*. Budapest, 1996.

BERTRICH, Franz: *Die kulturgeschichte des waschen*. Berlin, 1989.

BOURDIEU, Pierre: *Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. Uő: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, 1978. 151-165.

BÖHME, Hartmut: *Kulturgeschichte des Wassers*. Frankfurt am Main, 1988.

BUDAY László: *A községi háztartás*. Statisztikai Közgazdasági Szemle. 4. 1909. 390-406.

BURUCS Kornélia: *Városi háztartás a századfordulón*. História, XVII. évf. 7 sz. 1995. 13-14.

CSOMA Zsigmond: *Másság - tolerancia - munkamegosztás*. Ethnographia 106 évf. 1. sz.1995. 85-120

CZINGEL Szilvia: *Mosástól a vasalásig. Higiéniai szokások változása Kéménden*. Szakdolgozat. 1995.

- CZINGEL Szilvia: *Higiéniai és tisztálkodási szokások változása 1900-1945 között* Budapesten Doktori disszertáció. 2001.
- DIENES, M. G.- LEITGEB, F.: *Wasser*. Graz, 1990.
- DOUGLAS Mary: *Purity and Danger an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London, 1966.
- DUBY, G. Aries: *Geschichte des privaten Lebens, 2. Band*. Frankfurt am Main, 1990.
- ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, 1980.
- ERDEI Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, 1941.
- FEATHERSTONE, Mike - HEPWORTH, Mike - TURNER, S.Bryen: *A test. A társadalmi fejlődés kulturális kódja*. Budapest, 1997.
- FORRAI Judit: *Városi higiénia*. Rubicon. II évf. 3. sz. Budapest, 1991.
- FÖLDI Eszter: *A színes litográfia technikája és szerepe az alkalmazott grafika megszületésében 1896-1914*. Modern Magyar Litográfia 1890-1930. Miskolc, 1998. 15-34.
- GERGELY András: *Települések, lakások és lakók a századforduló Magyarországon*. Történelmi Szemle. XIV évf. 3-4 sz. 1971. 406-441.
- GERŐ András: *A magyar polgárosodásról. Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993.
- GRÜNN, Helen: *Wasche waschen. Volkskunde aus dem Lebensraum der Donau*. Wien, 1978.
- GYÁNI Gábor: *A fővárosi női munkaerő foglalkoztatottságának szerkezetváltozása 1880-1941 között*. Budapest Főváros Levéltára Közleményei. Budapest, 1978.
- „Menek Pestre cselédnek” (A budapesti női házicselédnek az 1920- as években). Valóság. XXII évf. 11. sz. 67-77. Budapest, 1979.
- Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983.
- HANÁK Péter: *Magyarország társadalma a századforduló idején. Magyarország története 1890- 1918. 7/I. köt.* 403-517. Budapest, 1978.
- HUTALLER Mária: *A háztartás kézikönyve*. Budapest, 1912.
- ILLYEFALVY Lajos: *Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. XIV-XXIV évf.* Budapest, 1926-1936.
- JÓZSEF Jolán: *A város peremén*. Budapest, 1955.
- KISS Lajos: *A szegény asszony élete*. Budapest, 1943.
- KÖRMENDI Zoltán: *Nagyvárosi képeskönyv*. Budapest, 1963.
- LÁNG Panni: *Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai*. Történelmi Szemle 1. sz. Budapest, 1986.
- L. NAGY Zsuzsa: *Középosztály- kispolgárság: értékrend és életstílus a két világháború között*. Debreceni Szemle 2. sz. Debrecen, 1993.
- MOLNÁR Lajos: *Cselédügy és a helyközvetítői intézmény rendezéséről*. Budapest, 1982.
- MOLNÁR Olga: *A női munkaerők számának alakulása a székesfővárosban*. Statisztikai Közlemények. 76 évf. 3. sz. Budapest, 1935. 154.
- MOZOLOVSZKY Sándor: *Néhány adat házicselédjeink társadalomrajzához*. Társadalomtudomány. Budapest, 1925.
- NAGY Olga: *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest
- ORLAND, Barbara: *Wasche waschen. Technik- und Sozialgeschichte der hauslichenwachpflege*. Hamburg, 1989.
- PETERDI Vera-SEDLMAYER Krisztina: *Női sorsok a huszadik században*. Kiállításvezető a Magyar Nemzeti Múzeumban 1997 dec.3. és 1998. febr. 16 között megrendezett kiállításához. 1998.
- STEINER Margit: *A háztartási alkalmazottak szociális viszonyai*. Budapest, 1943.
- SULLEROT Evelyn: *A női munka története és szociológiája*. Budapest, 1971.

SZEGEDY MASZÁK Aladárné - STUMPF Károlyné: *Háztartási alkalmazottak kiskatéja*. Budapest, 1936.

Háziasszonyok útmutatója háztartási alkalmazottak irányítására. Budapest, 1943.

SCHINDLER, Margot: *Nagymosás*. Az Osztrák Néprajzi Múzeum kiállítás anyaga. Budapest, 1983.

SUMNER, G. W.: *Népszokások, szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest, 1976.

ÚJVÁRY ? : *Háztartási könyv*, Budapest, é.n.

VÁGI Gábor: *Cselédnek lenni*. Valóság. XXIV évf. 2. sz. Budapest, 1981. 49-58.

VÍGH Annamária: *Egy polgárlakás Budapesten. Tanulmányok Budapest múltjából XVII*. Budapest, 1998. 77-85.

Révai Nagylexikona 1916. XIV. köt. 470.

Tolnai Világlapja: 1907-1909: 716.

KÉPJEGYZÉK

- 1.kép: Cselédkorzó a budapesti Baross-téren, 1930-as évek. (A FSZEK Bp. Gyűjtemény tulajdona, Lsz. 4273)
2. kép: Munkára váró asszonyok, „puccerosok” a Klauzál-téren, 1913. (Új Idők 1913. aug. 17. 34.sz. 191. old. OSZK)
- 3.kép: Egy polgárasszony által vezetett háztartási napló feljegyzésének a részlete.(A MKVM tulajdona, Lsz. 72. 408.)
4. kép: Mosókonyha egy budapesti bérházban, 1930-as évek. (A MNM Történeti Fotótárának tulajdona, Lsz. 548/1961)
5. kép: Nagymosás a Tabánban, 1929. (A FSZEK Bp. Gyűjteményének tulajdona, Lsz. 796/7)
6. kép: Mosónő a Városligetben, 1945. (A FSZEK Bp. Gyűjteményének tulajdona, Lsz. 796/4)
7. kép: Famosógép, 1930-as évek. (Az óbudai Helytörténeti Gyűjtemény tulajdona)
8. kép: Mosógéphirdetés, 1910-es évek. (Tolnai Világlapja 1907-1909. 716. old. OSZK)
9. kép: A HUTTER „szarvasszappan” reklámja, 1920-30-as évek. (A MKVM tulajdona, Lsz. 74.758.1)
10. kép: A PERSIL mosópor a z 1930-as évektől kedvelt mosószerre lett a polgárasszonyoknak. (A MKVM tulajdona, Lsz. 76.263.1)